

Rapport 2022:41

Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning

Skärvstenslager och nyupptäckta hällristningar vid Himmelstalund

L2009:5384, L2009:5933

Himmelstalund 1:1

Norrköpings stad

Norrköpings kommun

Östergötlands län

Per Nilsson

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM

Tekniska och administrativa uppgifter

Fastighet	Himmelstalund 1:1
Socken/stad	Norrköpings stad, Östra Eneby
Kommun	Norrköping
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningar	L2009:5384, L2009:5933
Fastighetskartans blad	649_56_01, 649_56_11
Koordinatsystem	SWEREF 99TM
Höjdsystem	RH2000
Mätteknik	Nätverks-RTK
Typ av undersökning	Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
Lst beslut	2021-04-27
Lst dnr	431-5307-2019
Lst handläggare	Åsa Westin
ÖLM dnr	0275/20
ÖLM projektnr	001616
Undersöknings-id	olm2021009
KMR uppdragsnummer	202100427
Uppdragsgivare	Länsstyrelsen Östergötland
Kostnadsansvarig	Norrköpings kommun via Stadsmuseet i Norrköping
Projektledare	Per Nilsson
Personal	Roger Lundgren
Rapportansvarig	Per Nilsson
Fältarbete	Flera tillfällen mellan 2021-05-04 – 21-09-17
Totalt undersöktes	ca 204 m ² schakt
Foto	Digitala bilder
Fynd	Ja, (F1-12). Fynden förvaras på Östergötlands museum i avvaktan på fyndfördelning.
Analys	¹⁴ C-analys och makrofossilanalyser
Grafik	Per Nilsson, Linnéa Hernqvist
Renritning	Johan Levin
Grafisk form	Johan Levin

Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands museum.
Upphovsrätt: om inget annat anges gäller Creative Commons licens CC BY.
Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se>

Skärvtenslager och nyupptäckta hällristningar vid Himmelstalund

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Områdesbeskrivning och tidigare arkeologiska undersökningar	4
Syfte och frågeställningar	5
Metod	5
Undersökningsresultat	7
Fynd	12
Analyser	13
Nyupptäckta hällristningar	14
Diskussion om de nyupptäckta hällristningarna	14
Sammanfattande tolkning	20
Referenser	21
Appendix 1. Makrofossilanalyser	22
Appendix 2. ¹⁴ C-analyser	24
Appendix 3. Dokumentationsrapport	27
Bilaga 1. Schakt- och anläggningsbeskrivningar	40
Bilaga 2. Ritningar	42
Bilaga 3. Fyndlista	43

*Omslagsbild: Nypåträffade hällristningar doldes av ett lager med skärvig sten.
Foto från nordöst, Per Nilsson, ÖM.*

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
ARKEOLOGI OCH BYGGNADSVÅRD

Box 232 • 581 02 Linköping • 013 - 23 03 00 • www.ostergotlandsmuseum.se

Sammanfattning

Östergötlands museum genomförde vid flera tillfällen mellan maj och september 2021 en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning inom Himmelstادلunds hällristningsområde i Norrköping. Anledningen var att Norrköpings kommun genom Stadsmuseet i Norrköping skulle anlägga trädäck och gångspänger samt förlägga en ny elkabel.

Schaktningsövervakningen genomfördes med hjälp av en mindre bandburen grävmaskin, men huvudsakligen genom handgrävning för att undvika skador på berghällar. Sammanlagt undersöktes en ca 75 m lång och mellan 0,1 - 6,5 m bred sträcka uppe på klippan med hällristningar samt en mindre yta i direkt anslutning till den norra delen av klippan där ett trädäck planerades.

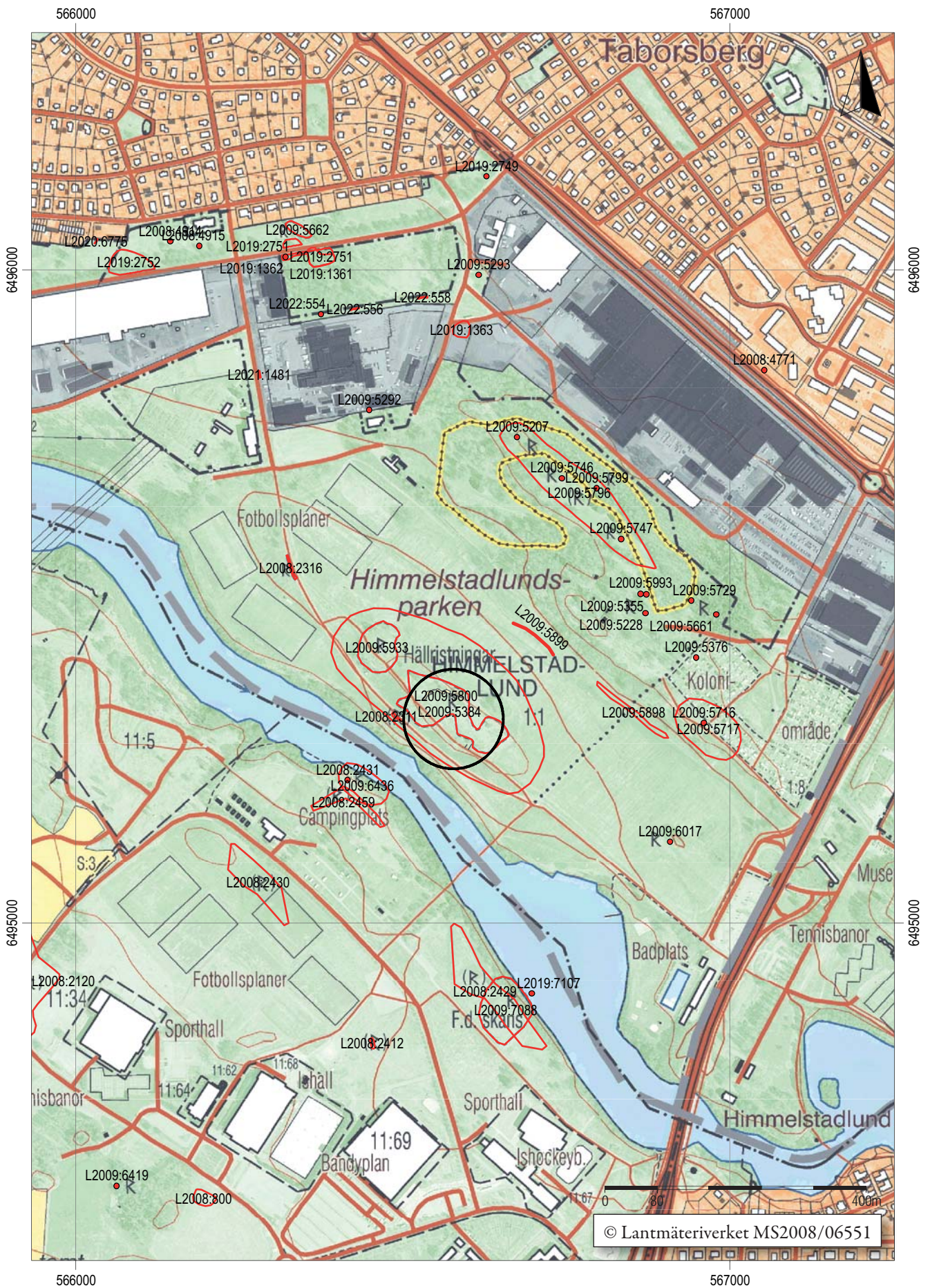
Delar av den aktuella ytan var täckt med ett upp till 0,5 m tjockt lager med grästovr, jord och sten. Delar av lagren innehöll material från sen historisk tid, men lagren innehöll också stora mängder skärvig sten som troligen tillkommit under förhistorisk tid. I lagret påträffades två möjliga anläggningar, troligen en härd/kokgrop och en kokgrop, men nedgrävningskanter och konstruktionsdetaljer var svåra att urskilja i skärvstenslagret. Makrofossilanalys visade att den ena anläggningen innehöll material från historisk tid. Den andra innehöll sädeskorn vilket tillsammans med den skärviga stenen indikerar mat- eller dryckesberedning. Mot botten av lagret

påträffades förhistorisk keramik, troligen från äldre järnålder, samt bearbetad kvarts i form av avslag och kärnor. Enstaka bitar bearbetad kvarts fanns även i sprickor och skrevor längs sträckningens norra del.

Direkt under skärvstenslagret påträffades, på flera platser längs sträckningen, ytor med tidigare oregistrerade hällristningar. Hällristningsytor upptäcktes även under ytor som enbart täcktes av grästovr och mossa. Tre ¹⁴C-dateringar föreligger från undersökningen och dessa togs från kontexter belägna närmast direkt ovanpå tidigare oregistrerade hällristningar. De nyupptäckta ytorna dokumenterades av Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam (BOTARK) i samarbete med Theres Furuskog från Stadsmuseet i Norrköping och dokumentationen bifogas med denna rapport. Totalt dokumenterades 11 nya ytor med sammanlagt 66 separata figurer (16 skepp, 2 ringfigurer, 2 fotsulor, 4 djurfigurer, 1 dolk/kortsvärd, 10 övriga, 14 skålgropar och 27 fragment). Av särskilt intresse är ett skepp med en förmodad lurblåsare och ett skepp med fint skurna orneringar som liknar krysspant. Flera av figurerna som varit täckta av skärvstenslagren var exceptionellt väl bevarade och på några figurer, exempelvis en dolk, var figurkanterna intakta och ej rundade av vittring.

Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat. Skala 1:8000.

Inledning

Vid flera tillfällen mellan maj och september 2021 genomförde Östergötlands museum en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning inför anläggande av gångspänger och trädäck samt förläggning av elkabel inom Himmelstalunds hällristningsområde (fornlämningsnummer L2009:5384, L2009:5933), Himmelstalund 1:1, Norrköpings stad, Norrköpings kommun, Östergötland. Undersökningen utfördes efter beslut av Länsstyrelsen Östergötland. Kostnadsansvarig var Norrköpings kommun, genom Stadsmuseet i Norrköping. Projektledare var Per Nilsson, som även skrivit rapporten. Bifogat med rapporten finns en dokumentation av nyupptäckta ytor med hällristningar som påträffades i samband med schaktningen. Dokumentationen utfördes av BOTARK (Appendix 3). De berghållar där träspänger och gångvägar var planerade att anläggas, och som ej täcktes av jordlager, hade tidigare inventerats efter hällristningar av Theres Furuskog och Sven-Gunnar Broström. Den nu aktuella undersökningen i form av schaktningsövervakning berörde de ytor som täcktes av jordlager samt nytillkomna sträckor som tidigare ej inventerats efter hällristningar.

Områdesbeskrivning och tidigare arkeologiska undersökningar

På de långsträckta klipporna vid Himmelstalund väster om Norrköping återfinns en av Skandinavians mest omfattande hällristningslokaler med närmare 1 800 registrerade figurer. Lokalen ingår i ett större område som är klassat som riksintresse (E50, 51, Borgs och Östra Eneby socken). Huvuddelen av figurristningarna kan dateras till bronsålderns äldre del, men här finns hällristningar även från yngre bronsålder samt en runrad ur den äldre futharken som kan dateras till tidig yngre järnålder (Nilsson 2017). Före säteribildningen på 1600-talet var byn Himmelstad belägen på klippan och på 1691 års karta benämns platsen Gamble Himmelsta by. Under senare delen av 1800-talet fanns även ett limkokeri på platsen, vilket skall ha gjort skador på vissa delar av hållarna (Nordén 1925).

Klipporna är idag belägna i parkmark och väster om dem finns ett område med fotbolls- och rugbyplaner. Genom området, och söder om klippan, löper idag en gång- och cykelväg. I samband med anläggandet av vägen påträffades ett mindre hus mellan klippan och Motala ström och ca 125 m väster om klippan undersöktes ett ca 15 x 10 m stort område med igenfyllda brunnar, härdar, kokgrop, stolphål, ugn med flera anläggningar (Ericsson & Nilsson 2007). ¹⁴C-dateringar från de båda områdena visar att boplatzlämningarna tillkommit under äldre järnålder, ca 300 f Kr – 300 e kr (se Ericsson & Nilsson 2007 och Nilsson 2017 för en genomgång av fler utgrävningar i närområdet). Tidigare har boplatzlämningar från bronsålder/äldre järnålder upptäckts i den flacka och låglänta marken ett 100-tal m nordöst om klippan. Särskilt intressant är att det här finns dateringar från övergången mellan senneolitikum och äldre bronsålder (Persson 1998).

Uppe på klippan har två mindre arkeologiska undersökningar utförts i modern tid. I samband med att en skylt skulle sättas upp gjordes en antikvarisk kontroll men inga förhistoriska spår påträffades (Kaliff 1992). När en äldre grusväg som tidigare löpte över klippan skulle tas bort gjordes en arkeologisk undersökning och en dokumentation av nypåträffade hällristningar. En mindre utgrävning gjordes vid samma tillfälle inför anläggandet av ett trädäck och då påträffades två härdar i anslutning till en av de västra hållarna. Hårdarna daterades till tiden kring Kristi födelse, 90 f Kr – 20 e Kr respektive 135 – 230 e Kr (Nilsson 2008).

Hällristningarna vid Himmelstalund upptäcktes troligen under 1830-talet, och nämns av Levin Christian Wiede på 1840-talet men den första vetenskapliga dokumentationen gjordes av Nordenskiöld år 1871 (Nordén 1925, Nilsson 2017). Sedan dess har klippan och enskilda ytor dokumenterats vid flera tillfällen, där den viktigaste insatsen varit Nordéns heltäckande dokumentation och avbildningar av samtliga då kända ytor (Nordén 1925). Platsen har även dokumenterats av Göran Burenhult (1973, 1980) och i samband med fornminnesinventeringen 1979/80, då många nya figurer upptäcktes (Selling 1985). Sedan dess har fler ytor dokumenterats av Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam i samband med utgrävningar (Nilsson 2008) och i samarbete med Stadsmuseet i Norrköping (Broström & Ihrestam 2016, 2017, Furuskog 2014, se bifogad dokumentationsrapport där en karta över senare års nydokumentationer finns markerade, Appendix 3).

Viktigt att notera är att det i samband med dokumentationer och sökande efter hållristningar påträffats jord- och stenfyllda lager på flera platser uppe på klippan. Redan 1903 noterades detta fenomen då dåvarande Prinsen Gustav Adolf tillsammans med Oscar Almgren gjorde dokumentationer av hållristningar. Från en av klipporna beskrivs hur bilderna grävdes fram under ett tjockt jordlager och att motiven därunder var mycket väl bevarade (Nilsson 2017:101). Även Nordén noterade tjocka lager med skärvig sten på flera platser längs klipporna i samband med sina dokumentationer. År 1921 ledde Nordén en omfattande avgrävning av berg-hällarna, som då hade använts för att dumpa olika typer av sopor. Han upptäckte då ett flertal nya figurer och noterade att flera av de nyupptäckta ytorna var täckta av ett lager med krossad sten och svartfärgad sandjord, något han jämförde med innehållet i de bålhögar (skärvestenshögar) som tidigare undersökts i anslutning till hållristningar i Norrköpingsområdet. Nordén beskriver också att flera av ytorna var eldskadade och att det uppe på toppen av berget – där den nu aktuella undersökningen utfördes – fanns ett omfattande lager med sten och jord som var 23 meter i diameter och upp till 60 cm tjockt (Nordén 1923:40).

Syfte och frågeställningar

Syftet med den arkeologiska undersökningen var enligt länsstyrelsens förfrågningsunderlag att se till att forn-lämningarna, som utgjordes av två hållristningsområden (L2009:5384, L2009:5933), berördes i så liten omfattning som möjligt av den planerade schaktningen. De lämningar som eventuellt framkom vid schaktningen skulle dokumenteras avseende karaktär och omfattning, samt om möjligt dateras. Om lämningar och/eller kulturlager av större omfattning eller komplexitet än förväntat framkom skulle borttagandet enligt länsstyrelsens förfrågningsunderlag inte ske utan en förnyad tillståndsprövning.

Metod

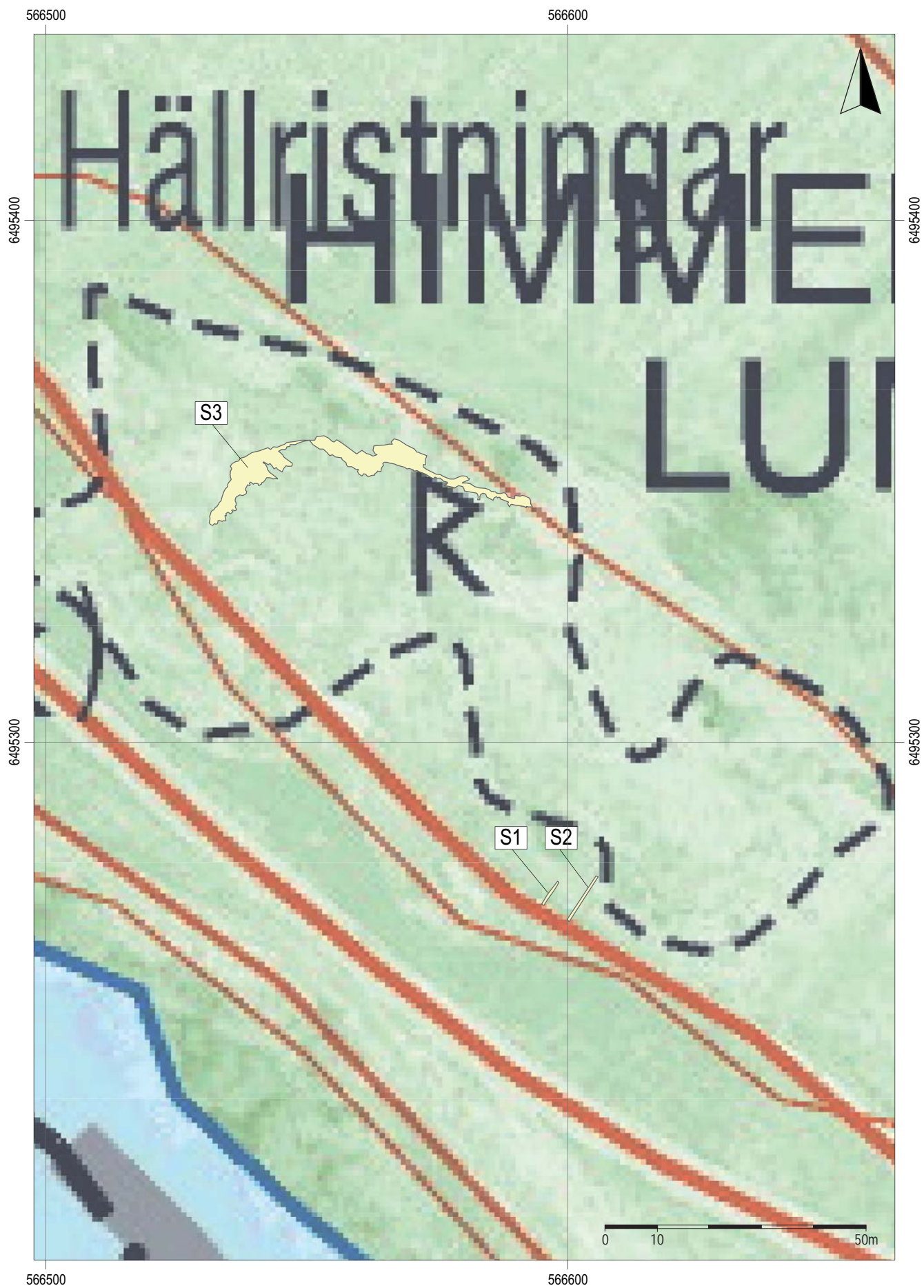
Den arkeologiska undersökningen utfördes som en schaktningsövervakning. Längs de sträckor där trädäck och träspänger planerades undersöktes torv- och jordlager genom en kombination av skiktvis schaktning med en mindre bandburen grävmaskin och handgrävning.

Huvuddelen av arbetet genomfördes genom handgrävning, då det tidigt upptäcktes att risken var stor att skopan drog med sig stenar som repade berghällarna. Arbetet blev därför mer tidskrävande än förväntat, men en fördel var att fynd som annars varit svåra att observera kunde identifieras vid handgrävningen.

I samband med arbetet fördes löpande en dialog med Theres Furuskog, Stadsmuseet i Norrköping, om den mest lämpliga sträckningen. Vid undersökningen påträffades tidigt flera nya ytor med hållristningar och sträckningen anpassades för att undvika dessa. Kontakt togs även med Länsstyrelsen (Åsa Westin) om arbetets fortskridande och Länsstyrelsen beslutade att en dokumentation av de framkomna hållristningarna skulle genomföras efter att den arkeologiska undersökningen slutförts. Dokumentationen utfördes av BOTARK (Sven-Gunnar Broström och Kenneth Iherstam) i samarbete med Theres Furuskog och i dialog med undertecknad. Dokumentationen utfördes utanför kostnadsramen för det nu aktuella projektet och behandlades som ett separat ärende hos Länsstyrelsen. Dokumentationsrapporten återfinns i Appendix 3.

Schakt, anläggningar och hållristningsytor dokumenterades med inmätning med RTK-GPS, sektionsritning och fotografering. Fynd samlades in längs sträckan och kontexter valdes ut för makroprovanalys och ¹⁴C-analys. Makrofossilanalys utfördes av Jens Heimdahl, Arkeologerna och ¹⁴C-analys av Ångströmlaboratoriet i Uppsala (Appendix 1-2). Metalldetektering utfördes vid flera tillfällen under schaktningens och utgrävningens gång, främst för att söka efter eventuella bronsföremål och spår av bronsgjutning som kunde sättas i samband med tillkomsten eller bruket av hållristningarna. Detekteringen utfördes av Roger Lundgren, Östergötlands museum.

Dokumentationsmaterial i form av databasfiler, digitala foton och ritningar förvaras på Östergötlands museum. Fynden förvaras i avvaktan på fyndfördelning på Östergötlands museum.

Figur 3. Utsnitt ur digitala fastighetskartan med de upptagna schakten markerade. Skala 1: 1 000.

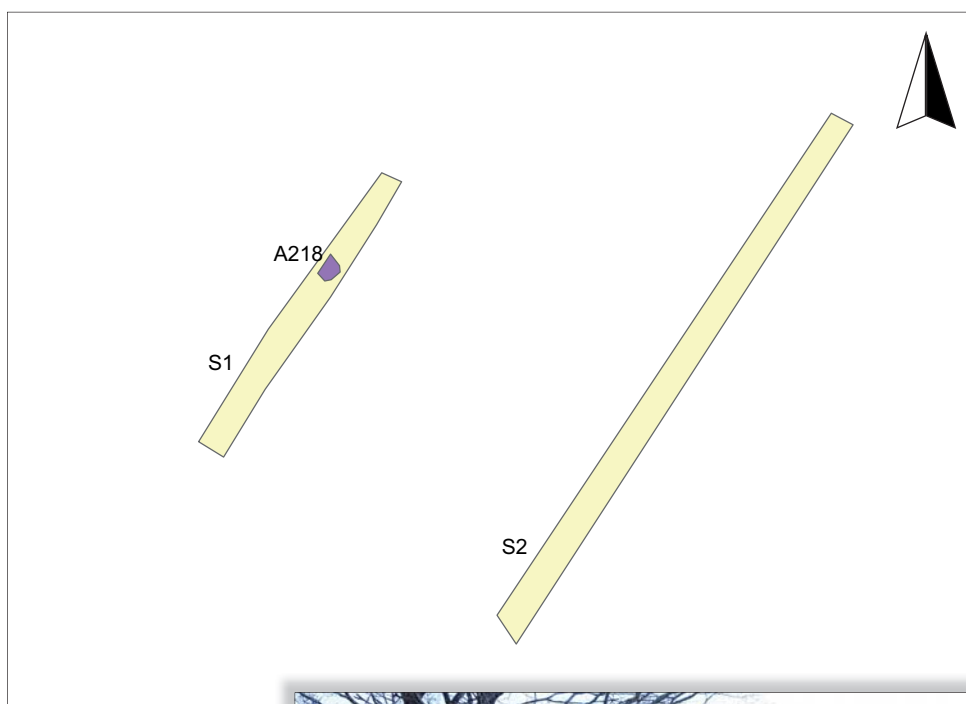

Undersökningsresultat

Sammanlagt avbanades och handgrävdes en 75 m lång och 0,1 - 6,5 m bred sträcka (189 m²) uppe på klippan. Dessutom togs två schakt upp som var 5 x 0,7 respektive 10 x 0,7 m i diameter för en elkabel. 11 tidigare oregistrerade hållristningsytor påträffades längs sträckningen (Appendix 3).

Undersökningen inleddes med att två schakt togs upp för att hitta lämplig plats för en elkabel som skulle grävas ned mellan befintlig träspång och ett träd i sydöstra delen av hållristningsområdet. I första sökschaktet (S1) påträffades en del av en förmodad stenläggning

(A218) samt ett område med mörkfärgad lera/silt och fynd från senare historisk tid (järnbrodd/spik, brända ben, skärva av rödgods, del av kritpipsskaft, skärva av porslin från första hälften av 1900-talet). Dessa fynd tillvaratogs ej. Stenläggningen och fyndmaterialet kan troligen kopplas till tiden för den lada som tidigare stod på toppen av klippan eller det limkokeri som fanns på platsen under senare delen av 1800-talet. Ett nytt sökschakt (S2) togs upp ca 5 meter längre mot sydöst och då inga anläggningar eller fynd påträffades placerades elkabeln i detta schakt.

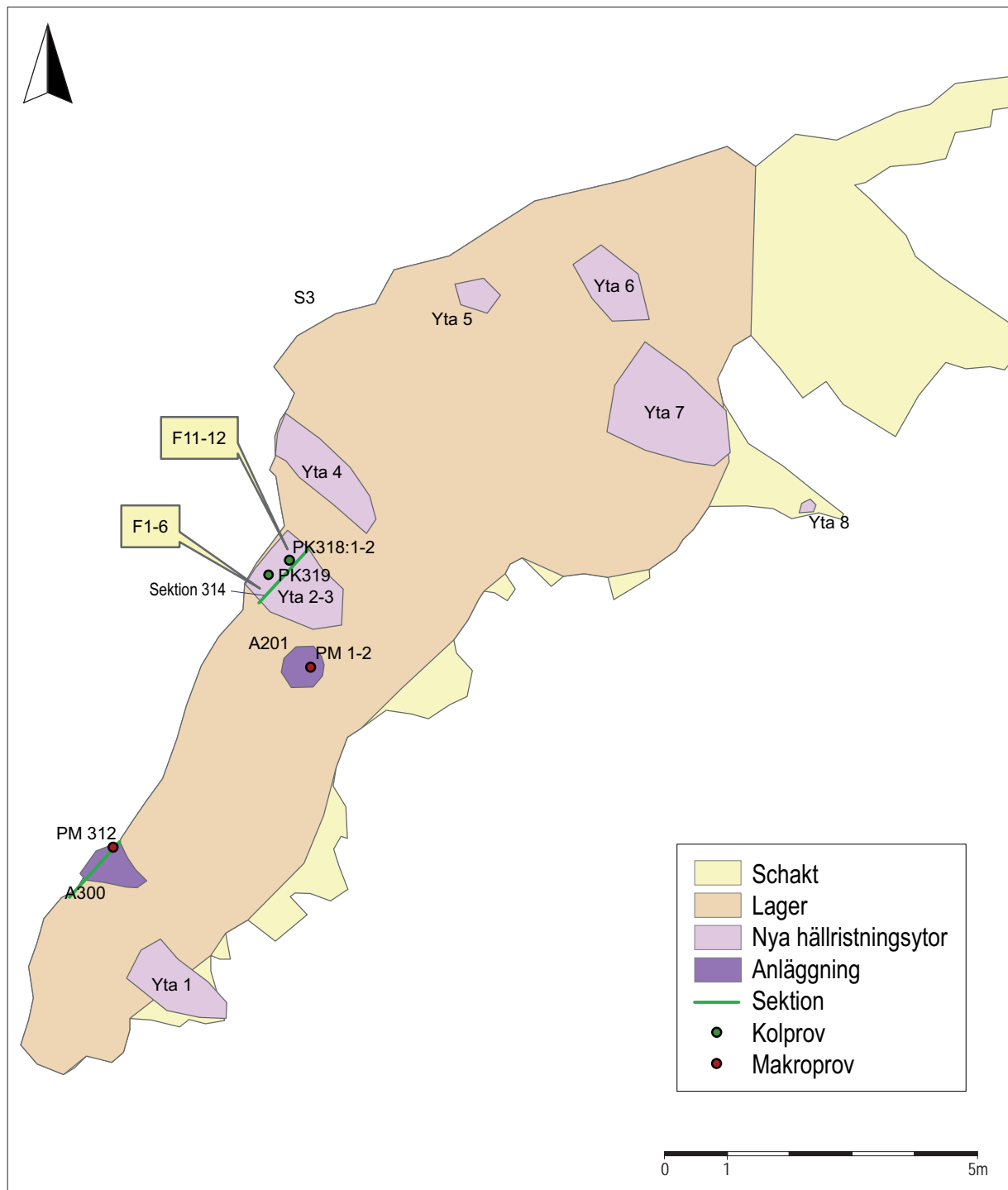
Figur 4. Detaljkarta över schakten för elkabel. Elkabeln förlades i det sydöstra schaktet. Skala 1:125.

Figur 5. Två schakt togs upp inför nedläggning av elkabel. Kabeln placerades i det högra schaktet på bilden. Från sydväst, foto Per Nilsson.

Schaktningen uppe på klippan (S3) påbörjades i anslutning till en träplattform med en informationsskylt (se fig 8). Närmast träplattformen och vidare ca 18 meter mot nordost täcktes sträckan överst av 0,1-0,2 m tjock grästorv och under denna fanns ett upp till 0,40 m tjockt lager med tätt packad skärvig sten och jord. Efter två meter avbröts schaktningen då en yta med oregistrerade hållristningar påträffades (Yta 1). Arbetet övergick

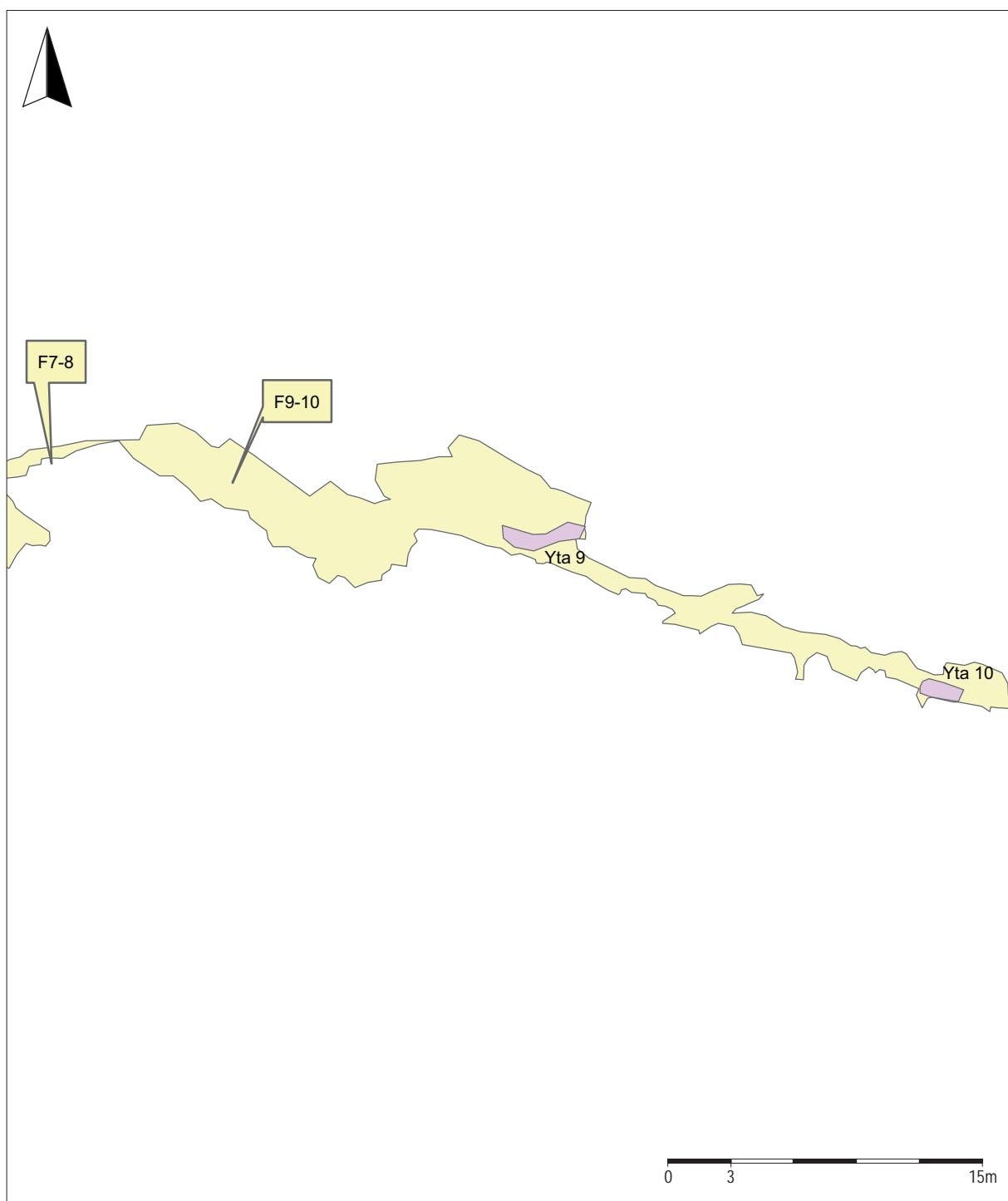
därefter i huvudsak till handrensning och handgrävning och maskinen användes främst för avtorvning av grästorv och för att forsla bort massor. Ytterligare sju ytor med hållristningar påträffades under sten-/jordlagret (Yta 2-8). På den högre delen av klippan och vidare mot nordöst och öster fanns tunnare torv- och gräslager och/eller skrevor och sprickor fyllda med jord och sten. Där klippan börjar slutta mot nordost fanns ett

Figur 6. Schakt (S3) för trädäck, sydvästra delen med lager, anläggningar, fynd, prover, sektioner och nyupptäckta hållristningsytor markerade. Skala 1:100.

naturligt jord- och stenlager vilket undersöktes med maskin och handgrävning. Inga fynd påträffades här. Men på den del av klippan som sluttar relativt brant mot nordost, upptäcktes ytterligare en yta med hållristningar under täckande torvlager (Yta 9) samt längre mot sydöst en yta till (Yta 10).

Figur 7. Schakt för trädäck, östra delen med fynd och nyupptäckta hållristningsytor markerade. Skala 1:300.

Figur 8. Södra delen av schaktet från befintligt trädäck med informationsskylt. Foto från sydväst, Per Nilsson, ÖM.

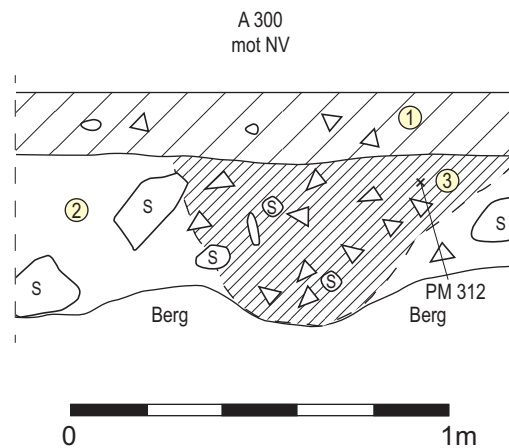

Figur 9. Ett upp till 0,50 m tjockt lager med rikligt med skärvig sten täckte flera ytor med hållristningar. Foto från sydöst, Per Nilsson, ÖM.

Två osäkra anläggningar påträffades längs den sydvästra delen av sträckningen, en mörkfärgning/kokgrop (A201) och en förmodad kokgrop (A300). Tolkningen som kokgropar baseras på att anläggningarna innehöll stora mängder skärvig sten, och enstaka skörbrända stenar. Det var dock svårt att urskilja anläggningarna i skärvstenslagret då nedgrävningskanterna var otydliga.

Makrofossilanalys av jordprover från A201 visade att anläggningen innehöll material som tyder på en tillkomst under yngre historisk tid, alternativt att materialet är blandat med äldre innehåll. Ett fragment från en sädeskärna från A300 indikerar någon form av matberedning, eventuellt dryckestillverkning (se vidare under Analyser och Appendix 1).

Figur 10. A300, förmodad kokgrop i sektion. Renritning, Johan Levin, ÖM. Skala 1:20.

Figur 11. A300, förmodad kokgrop under utgrävning. Foto från sydöst, Per Nilsson, ÖM.

Fynd

12 fyndposter registrerades vid undersökningen. I den södra delen av sträckningen i höjd med hållristningsyta 2, och mot botten av skärvtenslagret, påträffades bearbetad kvarts i form av en plattformskärna (F1) och kvartsavslag (F3-6) samt en möjligen slipad/bearbetad röd sten (F2). Inom samma område registrerades även två fyndposter med keramik (F11, 12). Även längs den norra delen av sträckningen, på den högre delen av klippan, hittades några bitar bearbetad kvarts i sprickor och skrevor i berghällen. Stenmaterialets ålder är svårt att avgöra, och det kan ha tillkommit under stenålder men möjligen också under äldre bronsålder. Stenmaterialet har registrerats i samarbete med Anders Olofsson, Östergötlands museum. Lagren gav intryck av att vara omrörda på flera platser och fyndens ursprungliga

kontext får ses som något osäker. Vid undersökningen söktes aktivt efter möjliga knackstenar som skulle kunna ha använts för att göra hållristningar, men ingen säker knacksten identifierades.

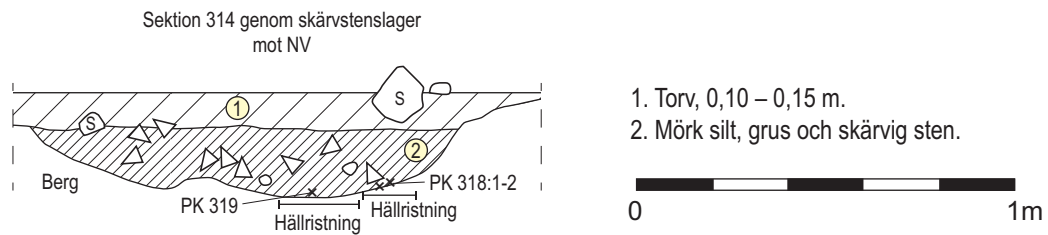
Keramikmaterialet består av 6 skärvor, samt ett 40-tal små spjälkade bitar. Godset är grovt och till stora delar spjälkat, men det finns även en skärva av ett tunnare gods. Keramiken har översiktligt gått igenom av keramikexpert Ole Stilborg som bedömer att den sannolikt kan dateras till äldre järnålder, möjligen yngre bronsålder, men en järnåldersdatering får ses som troligast. Intressant är att Stilborg menar att keramiken påminner om de fragmenterade skärvor som hittas i skärvtenshögar vilket indikerar att det rör sig om hushållsavfall (Stilborg, muntligen).

Figur 12. Keramikskärvor som påträffades mot botten av skärvtenslagret. Till v F11, till h F12. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 13. Bearbetat stenmaterial. Överst från v F2, ev bearbetad/slipad sten; F7, bipolär kärna. Nederst från v F1, plattformskärna; F4, avslag; F3, plattformsavslag. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 14 a. Sektion genom skärvtenslager, ovanför hällristningsyta 2. Renritning, Johan Levin, ÖM. Skala 1:20.

Figur 14 b. Hällristningsyta 2, ett av skeppen har precis grävts fram under lagret med skärvig sten. På bilden är platsen för ett av kolproven markerade. Kolproven samlades in närmast direkt ovanpå hällristningsfigurerna. Stick-an markerar platsen för PK318:1. Foto från sydöst, Per Nilsson, ÖM.

Analys

Från A201 finns två makrofossilanalyser (PM1, 2). I PM1 hittades fiskfjäll, träkol, troliga fragment av tegel och en smälta som var metallisk. I PM2 fanns örtfragment och en smälta. Sammansättningen i de båda proverna talar för att det troligen rör sig om en sentida anläggning från historisk tid, eller att yngre material infiltrerat en äldre kontext (Appendix 1).

Från den förmodade kokgropen A300 finns en makrofossilanalys (PM312) som visar att den innehöll ett litet fragment av en sädeskärna, vilket indikerar att materialet utgör rester efter matberedning. Skärvig sten kan vara spår efter upphettning av vätska, och det är därför möjligt att det rör sig om spår efter någon form av dryckesbrygning. (Appendix 1).

Tre ¹⁴C-analyser av kolprover finns från undersökningen (Appendix 2). Proven samlades in med fokus

på att kunna nå kunskap om ett äldsta möjligt tillkomstillfälle för skärvtenslagret, och om möjligt också kunna koppla aktiviteter till de tidsskeden då hällristningarna tillkommit eller brukats. På en plats längs sträckningen, inom ett begränsat område inom Yta 2, hittades kolbitar som stratigrafiskt var belägna på toppen av tre nyupptäckta hällristningsfigurer, endast ett par centimeter ovanpå figurerna: PK318:1 (Ua-73150) ovanpå Skepp 1 gav en datering till 195 f Kr – 2 e Kr, PK318:2 (Ua-73151) på Skepp 2 gav en datering till 149 f Kr – 60 e Kr och PK319 (Ua-73152) på skeppet med lurblåsaren daterades till 156 f Kr - 23 e Kr (samtliga med 2 Sigmas kalibrering). Dateringarna kan därmed samtliga föras till den förromersk järnålderns sista århundranden, möjligen även början av äldre romersk järnålder.

Figur 15. Nyupptäckta hällristningar, Yta 7. Författaren pekar på en ormfigur. Foto Roger Lundgren, ÖM.

Nyupptäckta hällristningar

Efter dialog med Länsstyrelsen beslutades att de nyupptäckta hällristningsytorna skulle dokumenteras, vilket utfördes av BOTARK genom Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam tillsammans med Theres Furu-skog och i dialog med undertecknad. Dokumentationen genomfördes i lågt stående höstsol då ytorna med bilder identifierades och fylldes i med krita. Ristningarna mättes upp och ytorna och figurerna beskrevs i text och fotograferades. Därefter kalkerades figurerna med tuschpenna på plastfilm och scannades och bearbetades i dator (Appendix 3). Totalt dokumenterades 11 nya ytor med sammanlagt 66 separata figurer (16 skepp, 2 ringfigurer, 2 fotsulor, 4 djurfigurer, 1 dolk/kortsvärd, 10 övriga, 14 skålgropar och 27 fragment). Flera av figurerna som varit täckta av lager med jord och skärvig sten var exceptionellt väl bevarade och på några figurer, exempelvis dolken, var figurkanterna intakta och inte rundade av vittring.

Diskussion om de nyupptäckta hällristningarna

För en detaljerad genomgång av hällristningsytorna och de enskilda motiven hänvisas till dokumentationsrapporten, här förs en mer generell diskussion om de nyupptäckta motiven. Skeppsfigurerna är av flera olika typer, såväl helt uthuggna som med dubbellinjer (både reling och köllinje) och enkellinjiga. Flera av skeppen har tydligt markerade djurhuvudstävar, med fint inknackade mular och markerade öron, troligen är det hästhuvuden som avbildas. Denna typ av skepp kan utifrån jämförelser med daterade skeppsfigurer i Uppland och Bohuslän dateras till den äldre delen av bronsåldern (Period II-III, se diskussion kring dateringarna av skeppsfigurer i Himmelstalundsområdet i Nilsson 2017:64 ff). Ett särskilt intressant skepp återfinns inom Yta 2, där kryssformade orneringar (krysspant?) ristats/skurits in. Liknande ristade linjer återfinns på andra skepp vid Himmelstalund exempelvis på de hällar som i Nordén 1925 är numrerade H17 och H50, och skepp med olika former av streckorneringar återfinns vid exempelvis H4. På klippans sluttande nordsida

Figur 16. Del av Yta 2, skeppsfigurer med markerade djurhuvuden och ett skepp med ristade/skurna linjer (krysspant?). Foto från söder, Per Nilsson, ÖM.

Figur 17. Yta 4, skeppsfigurer. Foto från söder, Per Nilsson, ÖM.

Figur 18. Yta 7, helt uthugget skepp. Notera ormfiguren i nedre vänstra hörnet. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 19. Del av Yta 2, skeppsfigur med eventuell lurblåsare. Foto Per Nilsson, ÖM.

påträffades två skeppsfigurer intill varandra, ett större skepp med en adorantfigur, och till vänster om detta ett mindre skepp med markerade bemanningsstreck (Yta 9, fig 22). Samma typ av adorantfigur återfinns även på andra hållar vid Himmelstalund (H17, H52a, Nordén 1925). Liknande figurer finns också på ett av de största skeppen vid Himmelstalund, som är beläget några meter ovanför den nyupptäckta skeppsfiguren, men dessa har ett mer trädliknande utseende (H13, Nordén 1925:261).

Det har ofta påpekats att hållristningarna vid Himmelstalund vänder sig mot Motala ström, och att de många skeppsmotiven har kopplats till olika typer av färder längs vattnet (jfr Hauptman Wahlgren 2002, Tilley 2008). Intressant nog återfinns dock de äldsta skeppsmotiven på den motsatta sidan av klippan, som sluttar mot norr. Skeppen är av så kallad Rörby-typ och kan dateras till bronsålderns Period I-II. Det finns också dateringar av boplatsslämningar från övergången mellan senneolitikum och äldre bronsålder från den låglänta marken ett par hundra meter nordost om klippan, vilka skulle kunna vara samtida med eller något äldre än dessa skepp (Persson 1998). Även de nu upptäckta skeppsfigurerna på norra sidan av klippan vänder sig mot detta område, vilket kan tolkas som ytterligare en indikation på att delar av motiven på Himmelstalundsklippan

riktat sig mot någon typ av boplatz på denna sida av klippan (jfr diskussion i Nilsson 2017:64 f).

Ett spännande, och för Norrköpingsområdet troligen tidigare oupptäckt motiv återfinns på relingen på ett av skeppen inom yta 2 (fig 19 samt omslagsbild). Skeppet är dubbellinjigt, med uppdragen stävlinje och bemanningsstreck. Ett av bemanningsstrecken har förlängts med en rund skålgrop som kopplas till en bågformig linje som i sin tur avslutats med ytterligare en skålgrop. Motivet kan tolkas som en lurblåsare, ett motiv som återfinns i olika varianter i exempelvis Bohuslän. I Himmelstalundsområdet finns människofigurer som kan blåsa i lurar vid exempelvis Ekenberg, möjligen också på skeppsfigurer vid Leonardsberg (LB11, 13, Nordén 1925:308-309, även om de senare även kan avbilda paddlare med höjda paddlar, Nordén tolkade dem som lansbärare).

Flera djurfigurer hittades, som troligen föreställer hästar och/eller kor. Ett mer ovanligt fynd är en ormfigur med ett tydligt zig-zagmönster och där avslutningen (huvudet?) är markerat med en skålgrop (Yta 7, fig 20). Nordén har med exempel på ormfigurer från Skärlunda, Herrebro och Leonardsberg (1925:73, 181), men troligen är detta den första kända ormfiguren från Himmelstalund. Tänkvärt i sammanhanget är de ormlänkande kvartsvener som återfinns strax intill ytan med

Figur 20. Yta 7, detalj med ormfigur. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 21. Yta 7, invid ytan fanns flera slingrande kvartsvener, så kallade "kvartsormar". Notera den inknackade ormfiguren i bildens nedre vänstra hörn. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 22. Yta 9, två skepp det högra med adorantfigur. Hittades på den relativt brant sluttande delen av klippan mot nordöst. Foto Per Nilsson, ÖM.

Figur 23. Yta 9, under framgrävning. Foto från norr, Per Nilsson, ÖM.

ormfiguren. Inom hållristningsforskningen brukar liknande kvartsvener kallas just "kvartsormar" och det har vid flera tillfällen noterats att hållristningsfigurer återfinns på hållar med slingrande vener av kvarts (fig 21, jmf Goldhahn 2007:159ff). Exempel från Himmelstalundsområdet återfinns vid Fiskebyhällen vid Fiskeby bruk, där formen på en människofigur anpassats för att passa in vid en ormliknande kvartsven. Ett annat exempel är de breda kvartsådrorna som återfinns vid Karlsberget invid Glans strand (jfr diskussion i Goldhahn 2007 och Ljunge 2015).

Dolken (eller möjligen kortsvärdet) på Yta 1, är exceptionellt väl bevarad och noggrant inknackad utan att ett enda knackmärke hamnat utanför motivets kanter. Den har en rundad knopp och fint inknackade/ristade parerstänger. Liknande motiv med rund knopp och parerstänger återfinns i de figurfyllda isrännorna på den västra delen av Himmelstalundsklippan (H50, Nordén 1925). Nordén daterar dolkarna av denna typ till Period II, vilket stämmer väl överens med det ovanliggande skeppet inom Yta 1 som utifrån formen och den markerade och utdragna djurhuvudstävén kan dateras till Period II-III. Även detta skepp är väldigt väl bevarat, och på den släta klippväggen syns varje litet knackmärke mycket tydligt, särskilt på den lilla skålgrop som pryder akterns korta relingsförlängning (fig 24).

Figur 24. Yta 1, dolk och skeppsfigur. Notera de exceptionellt välbevarade figurerna där varje knackspår syns. Foto från söder, Per Nilsson, ÖM.

Sammanfattande tolkning

Undersökningen vid Himmelstalund har visat att de tjocka lager med skärvig sten som tidigare observerats på flera delar av klippan, liksom i andra delar av Himmelstalundsområdet, kan innehålla förhistoriska fynd och dateringar från flera olika tidsperioder. Undersökningen visar också att lagren kan vara upp till 0,5 m tjocka och innehålla rikligt med skärvig sten. Lagret innehåller blandat material från olika tidsperioder. Det har sannolikt tillkommit under lång tid, troligen i samband med eldning och matlagning där stenar använts för uppvärmning. Men delar av det spruckna stenmaterialet kommer också från skrevor och sprickor i berghällarna. Mängden och den jämna storleken på stenmaterialet talar dock för att en stor del av lagren tillkommit genom mänskligt bruk av platsen. Dateringarna och keramikfynden mot botten av lagret tyder på att detta sker under slutet av förromersk järnålder och att det är under denna fas som lagret börjar byggas upp. Något som talar för denna tolkning är också de två härdar som daterats till slutet av förromersk järnålder och tidig romersk järnålder och som påträffades i anslutning till en hållristningsyta med en ramfigur på den västligast belägna delen av klippan, närmast fotbollsplanerna (Nilsson 2008). Något som talar mot detta är att det endast påträffades ett fåtal tydligt skörbrända stenar och endast små mängder kol och sot i den undersökta delen av lagret. Stenar som använts för upphettning vid enstaka tillfällen behöver dock inte bli tydligt skörbrända och skärvestenshögar utan stort inslag av skörbränd sten, kol och sot förekommer också.

Ett förslag som presenterats av Katherine Hauptman (Wahlgren) är att lagren som påträffats vid Himmelstalund, och även andra hållristningslokaler i området, är resultatet av en medveten övertäckning då hållristningstraditionen överges under slutet av bronsåldern och förromersk järnålder (Hauptman Wahlgren 2002). En annan möjlighet är att materialet i lagret har ett förhistoriskt ursprung, men att den omfattande utbredningen snarare kan kopplas till utjämningar av marken under historisk tid. Ett tänkbart scenario är därför att de stora massorna med skärvig sten som täckt hållristningshällarna kommer från skärvestenshögar som i historisk tid använts för att skapa en jämn markyta för exempelvis husgrunder. Skärvestenshögar förekommer vid flera hållristningslokaler i området och undersökningar av några av dem har givit dateringar till såväl bronsålder som järnålder och vikingatid (Nordén 1925, jfr diskussion i Nilsson 2017). På platsen har legat en by under medeltid och historisk tid, och ett limkokeri under 1800-talet. En lada har anlagts på platsen och en grusväg har passerat över klippan. Platshistoriken är viktig för att förstå vad som kan ha skapat de omfattande

lager med skärvig sten som tidigare täckta stora delar av hällarna. Platsen som möter besökaren idag, med stora frilagda hällar och synliga hållristningar, är ett resultat av att torv- sten- och jordlagren har grävts bort i samband med inventeringar och dokumentationer av hållristningar.

Anmärkningsvärt är dock att det hittills saknas dateringar och fynd från bronsåldern, den tid då hållristningarna vid Himmelstalund knackades in. Med tanke på att hållristningarna vid Himmelstalund har tillkommit under såväl äldre som yngre bronsålder är det rimligt att tänka sig att det långa bruket av platsen borde ha lämnat någon form av materiella spår. Utgrävningar vid hållristningar tenderar dock att vara fyndfattiga och många gånger hittas inga eller endast ett fåtal fynd, även om det också finns exempel på motsatsen. En genomgång av utgrävningar av hållristningslokaler i södra Skandinavien visar att de vanligaste fynden är bearbetad flinta och kvarts och/eller ett mindre antal keramikskärvor och bränd lera (Nilsson 2017:135f). Fyndmaterialet från den nu aktuella undersökningen passar därför väl in i detta mönster.

Även om fynd från bronsåldern hittills saknas är det rimligt att tänka sig att åtminstone delar av materialet i skärvestenslagren även kan ha tillkommit under bronsåldern. Utifrån de dateringar som hittills finns från Himmelstalund är det dock troligast att huvuddelen av materialet i lagren tillkommit under yngre perioder. Med tanke på att det upptäckts ett hus från äldre järnålder nedanför klippan, och dessutom en del av ett intensivt boplatsoområde från samma period ett hundratal meter väster om klippan, är det sannolikt att huvuddelen av den skärviga stenen är resultatet av eldning och matlagning under senare delen av förromersk järnålder och de första århundradena av romersk järnålder. Om hållristningarna vid Himmelstalund var kända och om de fortfarande sågs som betydelsefulla under denna period är svårare att avgöra. Jag har tidigare föreslagit att de kan ha haft en betydelse, och att en del av skålgroparna på klippan kan ha tillkommit under äldre järnålder (Nilsson 2017). Något som talar för att platsen haft en särskild betydelse i övergången mellan äldre och yngre järnålder är den runrad som återfinns på den västligaste av klipporna och som möjligen kan dateras till 2-300-tal, men troligare till 4-500-talet. Runraden, som består av runor ur den äldre Futharken, har knackats in i anslutning till en skeppsfigur och är en av de äldsta kända runristningarna i Sverige. Att man valt just Himmelstalundsklippan för att knacka in denna runrad talar för att hållristningarna var kända och att man därför medvetet valde att knacka in runraden på denna plats (Nilsson 2017).

Flera av de nyfunna ristningarna är exceptionellt väl bevarade och det finns nästan inga tecken på vittring, särskilt gäller detta de bilder som täcktes av lagren med skärvig sten. En rimlig tolkning vore därför att lagren med skärvig sten tillkommit i samband med, eller relativt snart efter att hållristningarna knackats in under bronsåldern. Dateringarna och fyndmaterialet från den nu aktuella undersökningen talar dock emot detta, då åtminstone denna del av lagren troligen tillkommit under slutet av förromersk järnålder. Även om hållristningstraditionen skulle fortsatt in i äldre järnålder, vilket är fallet i några områden i södra Skandinavien, är de nu påträffade figurerna betydligt äldre och kan dateras till äldre bronsålder. Att de bevarats så pass väl beror troligen på att de antingen övertäckts medvetet redan under bronsåldern, eller att de blivit täckta genom naturlig tillväxt av lav och torv. Alternativt har vittringen haft ett långsammare förlopp än vi oftast tänker oss.

Sammantaget går det inte att dra alltför omfattande slutsatser kring lagrens tillkomst utifrån den begränsade undersökning som nu utförts. Men vi kan konstatera att det är troligt att de kvarvarande delarna av lagren vid Himmelstalund innehåller förhistoriska fynd från olika tidsperioder. Det är också rimligt att anta att lagren kan överlagra fler välbevarade hållristningsytor. Inför kommande exploateringar, inventeringar och dokumentationer vid Himmelstalund, liksom vid andra hållristningslokaler i området, är det därför viktigt att täckande jordlager och lager med skärvig sten undersöks och dokumenteras arkeologiskt.

Referenser

- Broström, S-G. & Irestam, K. 2016. Rapport över nydokumentation BOTARK 2015:51
- Broström, S-G. & Irestam, K. 2017. Himmelstalund 4. Del av RAÄ nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland. Rapport över nydokumentation. BOTARK. Rapport 2017:10.
- Burenhult, G. 1973. The Rock Carvings of Götaland (excluding Gotheburg county, Bohuslän and Dalsland). Part II. Illustrations. Lund: Gleerup. Gleerup Bokförlag.
- Burenhult, G. 1980. Götalands Hällristningar. Del I. Theses and Papers in North European Archaeology No 10. Stockholm.
- Ericsson, A. & Nilsson, P. 2007. *Hus och brunnar vid Himmelstalunds hållristningar*. Arkeologisk förundersökning, del 2 och slutundersökning. Inför ny gång- och cykelväg, RAÄ 1, Himmelstalund, Östra Eneby socken, Norrköpings kommun. RAÄ, Arkeologiska uppdragsverksamheten, UV Öst. Rapport 2007:64. Linköping.
- Furuskog, Theres. 2014. Himmelstalundsvagnen. Östergötlands första fyrhjuliga vagnsristning. *Fornvännen* 2014(109):1: 57-59.
- Hauptman (Wahlgren), K. 2002. *Bilder av betydelse: Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology 23. Diss. Stockholm: Univ., 2002.
- Ljunge, M. 2015. *Bortom avbilden. Sydskandinaviska hållbilders materialitet*. Diss. Stockholm: Univ., 2015.
- Nilsson, P. 2008. *Härddar och nyupptäckta hållristningar vid Himmelstalund*. Arkeologisk förundersökning/antikvarisk kontroll. Östra Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland. Linköping: RAÄ, Arkeologiska uppdragsverksamheten, UV Öst. Rapport 2008:5. Linköping.
- Nilsson, P. 2017. *Brukade bilder: södra Skandinavien's hållristningar ur ett historiebryningsperspektiv*. Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2017. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:di-va-145653>
- Nordén, Arthur. 1923. Schwedische Felsbilder. Bd 2, Felsbilder der Provinz Ostgotland in Auswahl. Hagen i W. Folkwang-Vlg. Werke der Urgermanen.
- Nordén, A. 1925. *Östergötlands bronsålder*. I beskrivande förteckning med avbildningar av lösa fynd i offentliga och enskilda samlingar, kända gravar samt hållristningar – översikt. Henric Carlssons Bokhandels Förlag. Linköping.
- Persson, H. 1998. *Himmelstalundsparken*. Norrköping (f d Östra Eneby sn), Östergötland. Arkeologisk förundersökning, Östergötlands länsmuseum, Dnr: 326/93, Linköping.
- Tilley, Christopher. 2008. *Body and image. Explorations in landscape phenomenology 2*. Left coast press. Walnut Creek.

Appendix 1. Makrofossilanalyser

Makroskopisk analys av jordprover från Himmelstalund hällristningsområde

Teknisk rapport

Jens Heimdahl SHMM 2022-01-10

Bakgrund och syfte

Under den arkeologiska undersökningen av Himmelstalunds hällristningsområde, Himmelstalund 1:1, Norrköpings kn, Östergötland (L2009:5384, Östra Eneby 1:1) insamlades tre jordprover för analys av makroskopiskt innehåll med fokus på växtrester. De provtagna anläggningarna utgjordes av mörkfärgningar med skärvsten, möjligen kokgropar eller andra anläggningar relaterade till matlagning. Målsättningen med analyserna har varit att undersöka huruvida det makroskopiska materialet kan bidra till tolkningen av anläggningen. Finns till exempel spår av matlagningsavfall?

Metod och källkritik

Provtagning genomfördes av arkeologerna under utgrävningen. Inkomna till laboratoriet floterades proverna enligt metod beskriven av Wasylikowa (1986) och därefter våtsiktades de i siktare med minsta maskstorlek om 0,25 mm. Provvolymer begränsades till max tre liter. Identifieringen av materialet skedde under ett stereomikroskop med 7–100 gångers förstoring. I samband med bestämningarna utnyttjades litteratur (främst Jacomet 2006 och Cappers m.fl. 2012) samt referenssamlingar av recenta fröer. Den makroskopiska analysen har främst behandlat växtmakrofossil (som inte är ved eller träkol), men även puppor, smältor, ben mm har eftersökts och kvantifierats.

Samtliga prover innehöll förna i form av levande rottrådar, och det är tydligt att den provtagna jorden utgör en del av aktiva biologiska horisonter där material av mindre fraktioner kontinuerligt har omlagrats till nutid. Förekomsten av postdepositionellt inblandat material till följd av bioturbation kan därmed inte uteslutas. Den oförkolnade fröbanken kan innehålla spår av en äldre fröbank (i synnerhet om dessa fröer är motståndskraftiga mot nedbrytning), men då detta inte kunnat säkerställas har endast det förkolnade materialet i dessa prover analyserats.

Analysresultat

I tabellen har den del av materialet som inte är frukter och fröer kvantifierats enligt en grov relativ skala 1–3 prickar, där 1 prick innebär förekomst av enstaka (ca 1–5 st) fragment i hela provet. 2 prickar innebär att materialet är vanligt – att det i stort sett hittas i alla genomletningar av de subsamlingar som görs. 3 prickar innebär att materialet är så vanligt att de kan sägas vara ett av de dominerande materialen i provet och man hittar det var man än tittar.

Himmelstalund		PM	1	2	312
		Analyserad vol. I	201		300
		Kontext	Mörkfärgning m skärvsten		Skärvstenslager
		Analyserad vol. I	0,7	0,5	1,7
	Förkollnade vedartade växter	Träkol	•••	••	•••
	Örtfragment	Förkollnade strån/örtdeklar		•	•
	Matlagningsavfall	Förkollnade klumpar	•		
		Fiskfjäll	••		
		Abborrfjäll	•		
	Övrigt	Smälta (metallisk?)	•		
		Tegelfragment	•		
		Mineralsmälta		•	•
Förkollnade fröer					
Odlat	Sädeskorn (ospec.)	Cerealiea indet			1

Diskussion

Prov 1 & 2: Mörkfärgat skärvstenslager (ev. härd)

Prov 1 och 2 insamlades från en och samma kontext, en mörkfärgat skärvstenslager. Bägge proverna innehöll rikligt med träkol och i prov 1 förekom dessutom fiskfjäll, bland annat från abborre. Det är tydligt att det finns matlagningspå i materialet. I materialet från prov 1 finns dock även fragment av rödbränd magrad lera som ser ut som tegel och en smälta som förefaller metallisk. Detta innehåll kan tolkas som att yngre material, medeltida, tidigmodernt eller moderna, kommit att sammanblandas med det äldre skärvstensmaterialet.

Det är värt att notera att prov 1 och 2 kommer från samma kontext men att innehållet är olikartat. Utifrån detta ser det ut som att fisken är sammanhörande med teglet och metallsmältan och att detta innehåll inte representerar det äldre bruket på platsen.

Prov 312: Mörkfärgat skärvstenslager (ev. kokgrop)

I detta lager påträffades ett litet fragment av en sädeskärna som visar att materialet utgör rester efter mat- eller dryckesberedning. Eftersom skärvsten är spår efter upphettning av vätska är det möjligt att det rör sig om spår efter någon form av dryckesbrygning.

Referenser

- Cappers, R. T. J., Bekker, R. M. & Jans, J. E. A., 2012: *Digital Seed Atlas of the Netherlands*, (2nd edition). Groningen Institute of Archaeology. Groningen
- Jacomet, S., 2006: *Identification of cereal remains from archaeological sites*. 2nd edition. IPAS Basel University. Basel
- Wasylikowa, K., 1986: Analysis of fossil fruits and seeds. I Berglund, B. E. (ed.): *Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology*. John Wiley & Sons Ltd. 571–590

Appendix 2. ^{14}C -analyser

Uppsala 2022-03-11

UPPSALA
UNIVERSITET

Ångströmlaboratoriet
Tandemlaboratoriet

Kol-14 gruppen

Besöksadress:
Ångström Laboratoriet
Lägerhyddsvägen 1

Postadress:
Box 529
751 21 Uppsala

Telefon:
018 – 471 3124

Telefax:
018 – 55 5736

Hemsida:
<http://www.tandemlab.uu.se>

E-post:
radiocarbon@physics.uu.se

Per Nilsson
Östergötlands länsmuseum
Box 232
581 02 LINKÖPING

Resultat av ^{14}C datering av träkol från Himmelstalund, Norrköping, Östergötland. (p 4273)

Förbehandling av träkol:

1. Synliga rottrådar borttages.
2. 1 % HCl tillsätts (10 h, under kokpunkten) (karbonat bort).
3. 1 % NaOH tillsätts (10 h, under kokpunkten). Löslig fraktion fälls genom tillsättning av konc. HCl. Fällningen som till största delen består av humusmaterial, tvättas, torkas och benämns fraktion SOL. Olöslig del, som benämns INS, består främst av det ursprungliga organiska materialet. Denna fraktion ger därför den mest relevanta åldern. Fraktionen SOL däremot ger information om eventuella föroreningars inverkan.

Före mätningen av ^{14}C -innehållet i acceleratorn förbränns det tvättade och intorkade materialet, surgjort till pH 4, till CO_2 -gas som i sin tur grafiteras genom en Fe-katalytisk reaktion. I den aktuella undersökningen har fraktionen INS daterats.

RESULTAT

Labnummer	Prov	$\delta^{13}\text{C}\text{‰ V-PDB}$	^{14}C ålder BP
Ua-73150	PK 318:1, ovanpå Skepp 1	-25,7	2 092 ± 30
Ua-73151	PK 318:2, ovanpå Skepp 2	-25,1	2 040 ± 30
Ua-73152	PK 319, ovanpå Solstativskepp	-25,2	2 053 ± 30

Med vänliga hälsningar

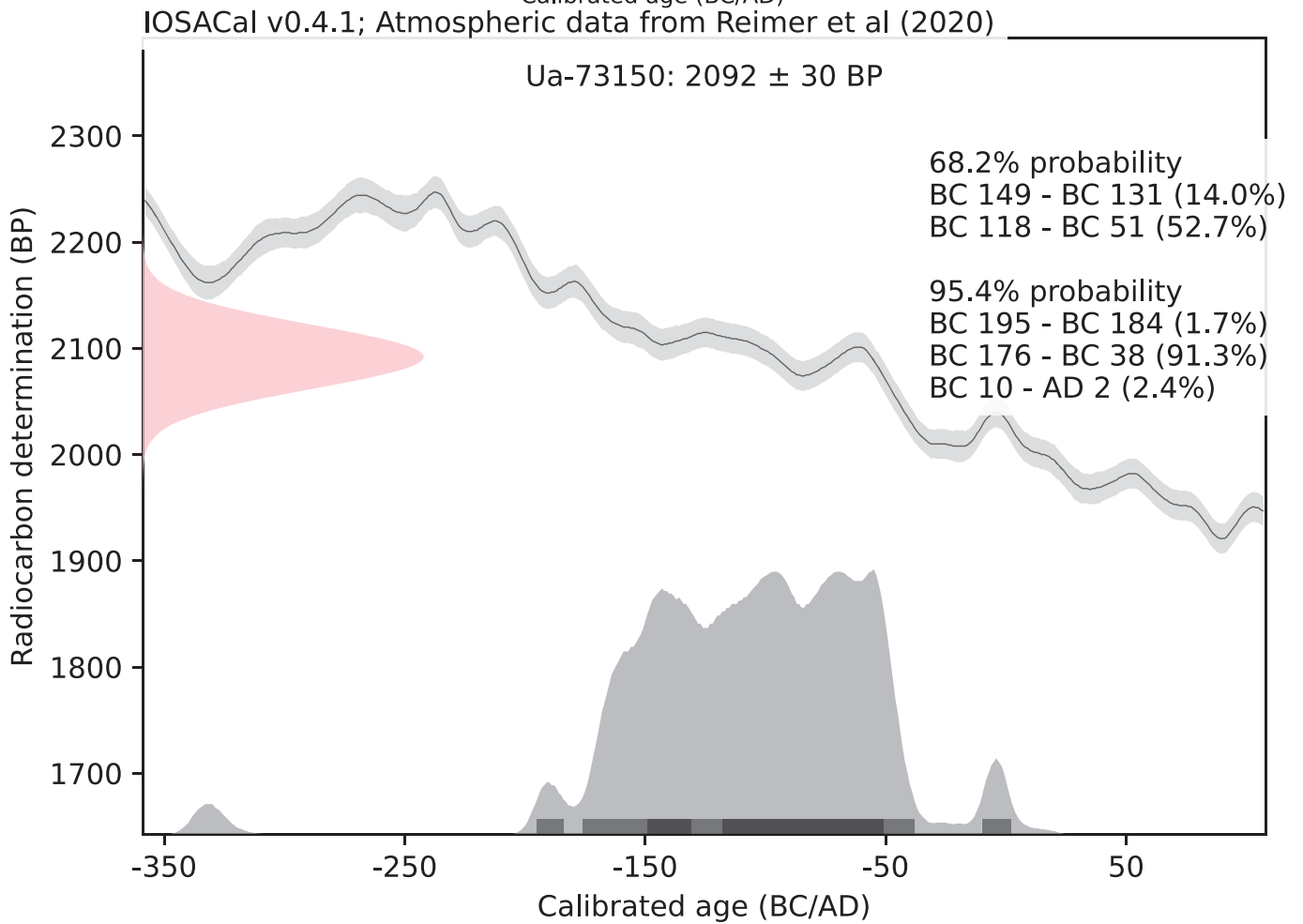
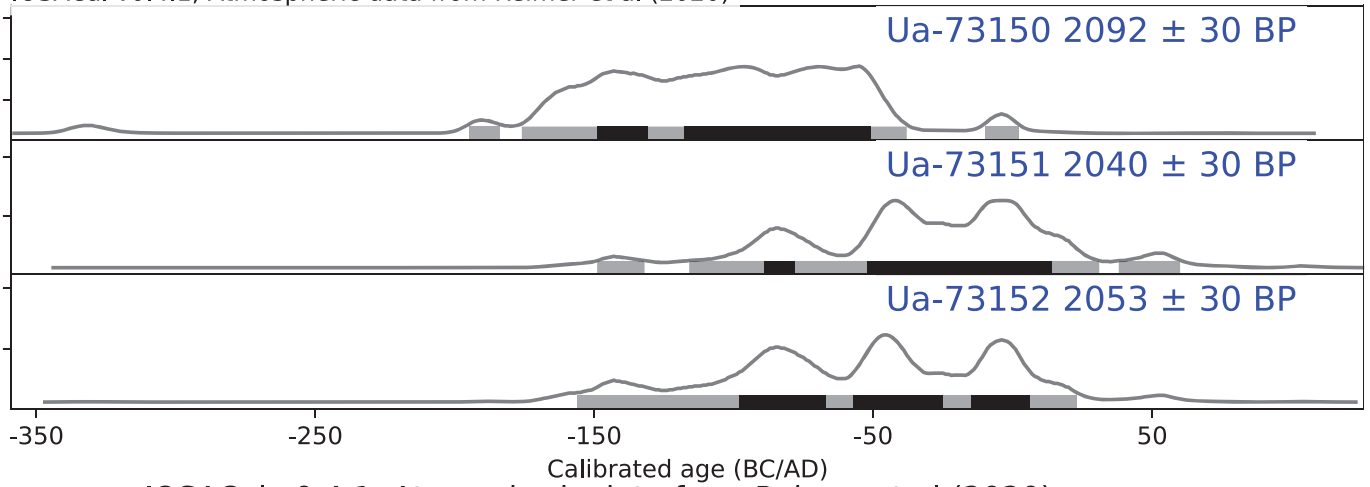
Melanie Melanie Mucke
2022.03.11
Mucke 13:10:15 +01'00'

Melanie Mucke/Daniel Primetzhofer

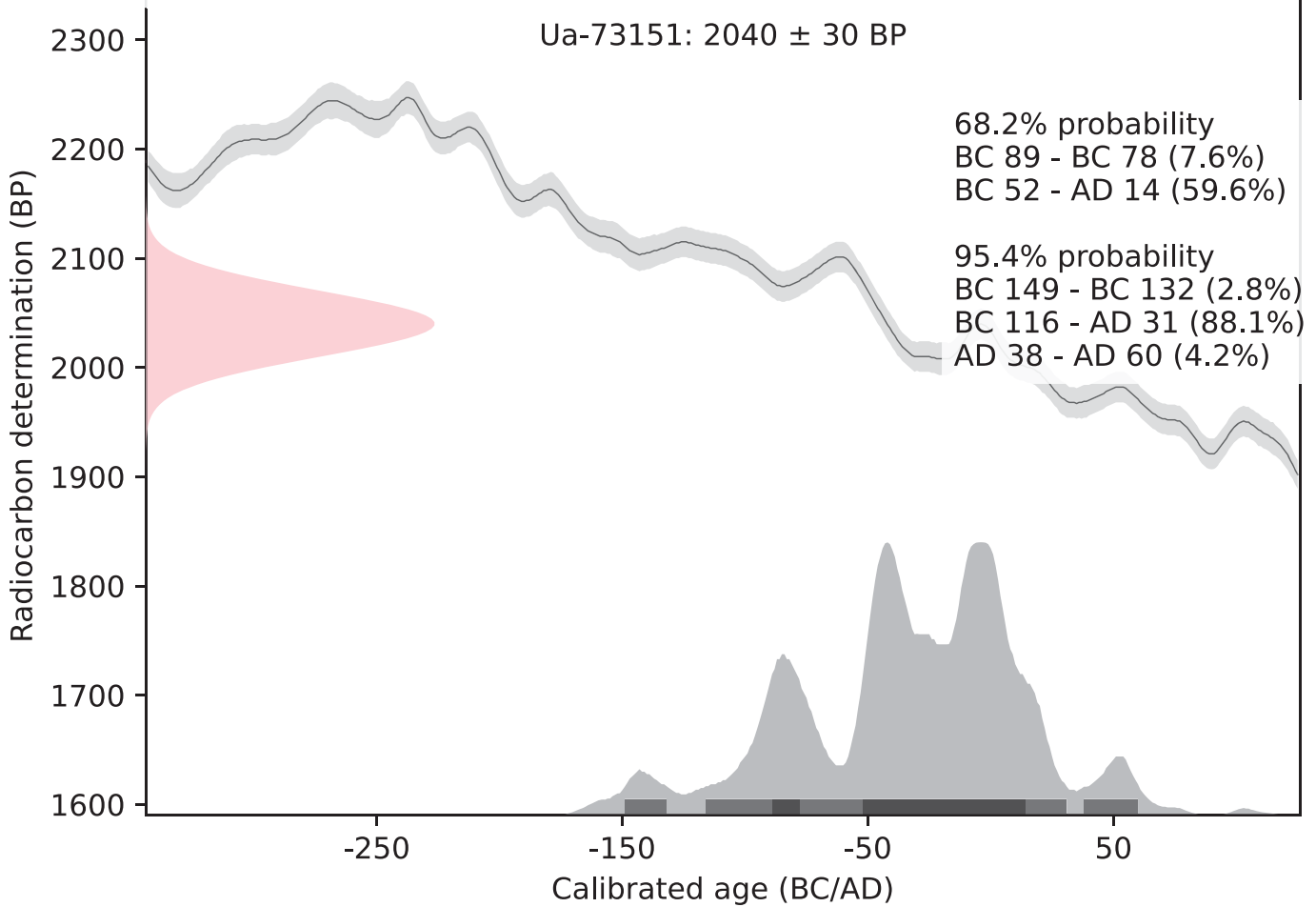

Kalibreringskurvor

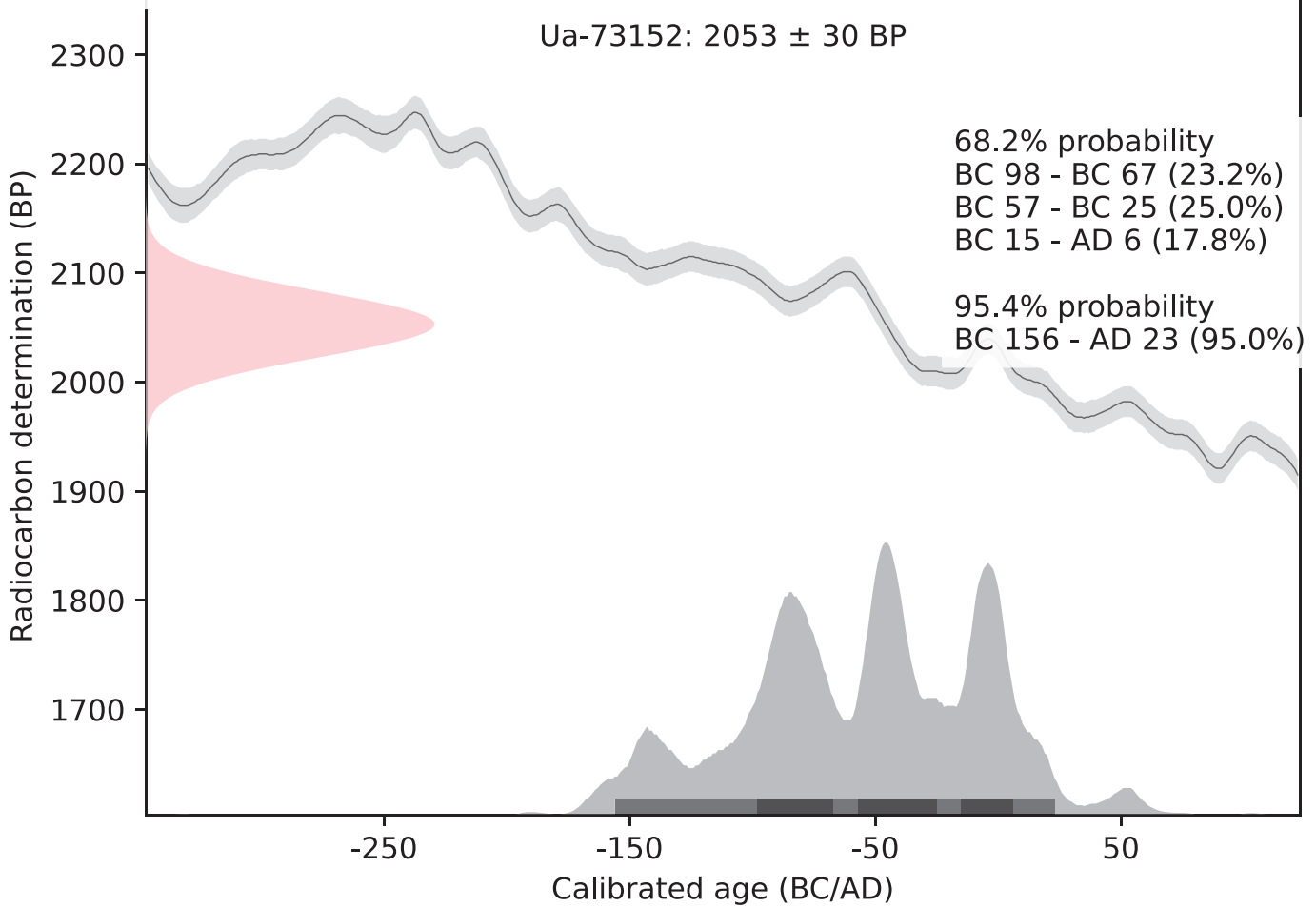
IOSACal v0.4.1; Atmospheric data from Reimer et al (2020)

IOSACal v0.4.1; Atmospheric data from Reimer et al (2020)

IOSACal v0.4.1; Atmospheric data from Reimer et al (2020)

HIMMELSTALUND 6

Del av fornlämning L2009:5384 (Östra Eneby 1:1) i Norrköping

Skepp inom yta 2 med "skurna" krysspant

Rapport över inventering och nydokumentation utförd 2021 av S.-G. Broström och K. Ihrestam
på uppdrag av och i samarbete med Theres Furskog, Norrköpings stadsmuseum
och Per Nilsson Östergötlands länsmuseum..

BOTARKRAPPORT 2021 - 09

REDOGÖRELSE FÖR DOKUMENTATIONSARBETET

Bakgrund

Hällristningarna vid Himmelstalund tillhör de största och märkligaste i landet. De är en av Norrköpings största sevärdheter och ligger mitt i ett välbesökt friluftsområde. Ristningarna besöks årligen av ett stort antal människor, både turister och Norrköpingsbor. För att förbättra tillgängligheten till ristningarna planerar Norrköpings kommun att utöka de gångspänger som finns i området. År 2021 började man planera för en ny spång i det centrala ristningsområdet. Inför detta fick Länsmuseet genom Per Nilsson i uppdrag att frilägga hållarna där den nya spången skulle placeras. Länsstyrelsen ville veta om det fanns något kulturlager bevarat i området. Vid friläggningen av hållytorna upptäcktes flera tidigare okända hällristningar. Med anledning av detta blev undertecknade kallade till platsen för att inventera och dokumentera de nyfunna ristningarna.

Dokumentation

Det hela började med att vi i den lågt stående höstsolen identifierade ristningsytorna. Efter identifieringen kritmålade vi de figurer vi sett. Därefter mätte vi upp ristningen och gjorde en ny verbal beskrivning. Slutligen fotograferades ristningen och figurerna kalkerades med tuschpenna på plastfilm. Kalkerna har sedan scannats och databearbetats. Därmed finns det nu digitala avbildningar i form av både foton och kalkeringar. Allt detta redovisas i denna rapport.

Resultat

De första fynden här vid Himmelstalund gjordes 1845 av Weide. 1871 är Nordenskjöld här och dokumenterar flera lokaler. Den största insatsen gör Nordén 1921 då har utför den dokumentation som har sedan publicerats 1926. Nästa dokumentation utförs av Burenhult 1973. Vid fornminnesinventeringen 1980 gör Selinge en komplett verbal beskrivning av ristningen. De ristningar som dokumenterats i denna rapport är troligen inte observerade av någon av dessa herrar. Man ser på ristningarnas kondition att de troligen legat skyddade under jord sedan lång tid. Alla knackmärken är bevarade och det finns nästan inga tecken på vittring. Totalt innehåller denna rapport en dokumentation av 11 nya ristningsytor med totalt 66 separata figurer.

Tumba i november 2021

Sven-Gunnar Broström
Fältvägen 11
14741 Tumba

Kenneth Ihrestam
Elgentorpsvägen 21
146 30 Tullinge

Tabell över nyfynd vid Himmelstalund 2021

YTA	skålgrop	skepp	Ringfig	Fotsul	Männ.	Djur	Vapen	Frag	övriga	summa
1	4	2					1	3		
2	1	5				1		4	1	
3	3									
4	1	3						3	1	
5								1	1	
6	2			2		1		2		
7	2	4	1			2		10	2	
8								2		
9	1	2						2	3	
10									1	
11			1						1	
totalt	14	16	2	2		4	1	27	10	66

Kommentarer till tabellen:

Skålgroparna är i allmänhet små och grunda.

Skeppen är av följande typer: helt uthuggna 10, dubbellinjety 5, enkellinjety 1. Det intressantaste skeppet finns på yta två. Det är ett litet dubbellinjeskepp med "skurna" krysspant. På yta sex finns ett helt uthugget skepp med ett ovanligt böjt skrov.

Ringfigurerna består av ett ringkors och en helt uthuggen rund yta.

De två fotsulorna är parställda.

Av djuren är ormen den ovanligaste djuret. Eventuellt är det den först kända på Himmelstalund.

Av de tre andra djuren är ett helt uthugget, ett är av strecktyp och det tredje är obestämbar.

Vapnet består av en fint huggen dolk eller kortsvärd med parerstänger.

De övriga figurerna består av uthuggna ytor och andra otydbara figurer.

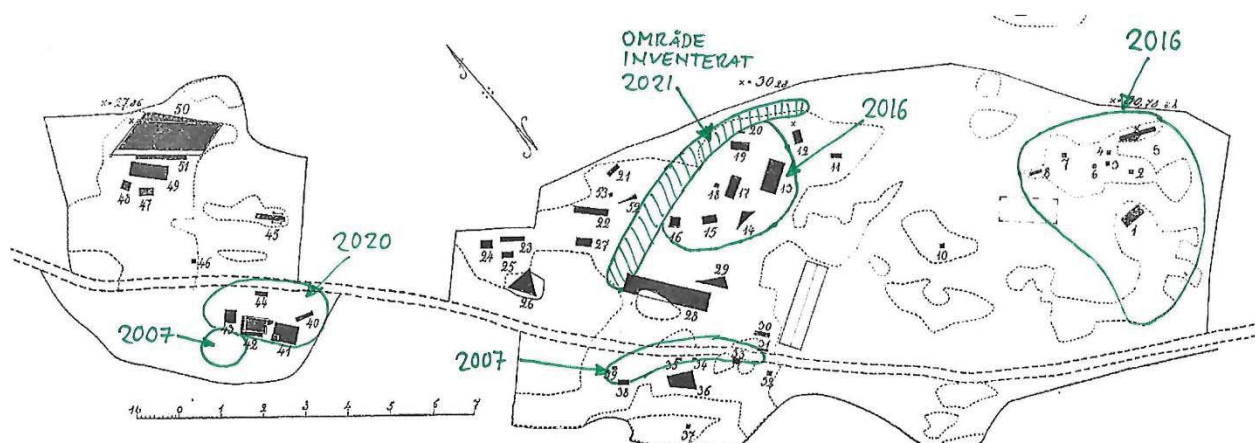

Fig. 19. Översiktsplan över ristningarna vid Himmelstalund (se bild 18). Skalan återger 70 meter. - - - = husgrund.

Nordéns karta utvisande årets och tidigare års nydokumentationer.

Beskrivningar av hällristningarna.

0,7 meter nordväst om Nordéns yta H 28 och i hällsvacka ligger

Yta 1 0,8 x 0,6 (Ö – V) bestående av

2 skepp, 1 dolk, 3 fragment och 4 skålgropar.

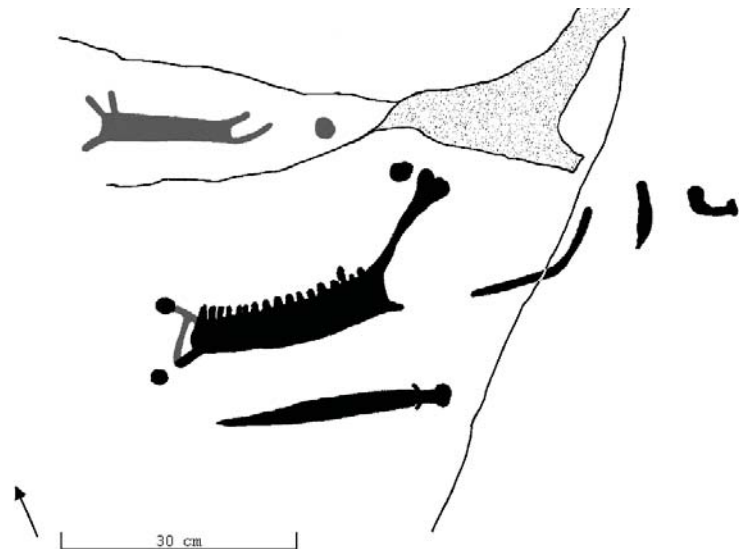
Skeppen är 24 – 40 cm långa, båda helt uthuggna, varav ett med bemanningsstreck.

Dolken är 30 cm lång och mycket välhuggen.

Fragmenten är 7 – 19 cm långa

Skålgroparna är 2 – 3 cm i diameter och 0,5 cm djupa.

Eftersom figurerna på denna yta legat skyddade av jord är de extremt välbevarade.

6 meter norr om yta 1 och i hållsvacka ligger:

Yta 2 1,8 x 0,9 m (NV – SO) bestående av 5 skepp, 1 djur, 4 fragment, 1 uthuggen yta och 1 skålgrop.

Skeppen är 22 – 50 cm långa, två är av dubbellinjetyp med bemanningsstreck samt spantstreck varav ett även med krysspant. Ett av dem har en lurblåsare. Två skepp är helt uthuggna varav ett med bemanningsstreck. Båda dessa har stävar med djurhuvudavslutningar.

Ett skepp är av enkellinjetyp.

Djuret är 16 cm långt, tvåbent med helt uthuggen kropp.

Fragmenten är 7 – 17 cm långa.

Den uthuggna ytan är tre cm i diameter.

Skålgropen är 3 cm i diameter och 0,5 cm djup.

0,7 meter nordväst om yta 2 och i västsluttande hållsvacka ligger
Yta 3 0,3 x 0,1 meter (NV – SO) bestående av
3 skålgropar 3 – 4 cm i diameter och 0,5 cm djupa.

1,1 meter norr om yta 2 och i hållsvacka ligger:
Yta 4 1,4 x 0,5 m (NV – SO) bestående av

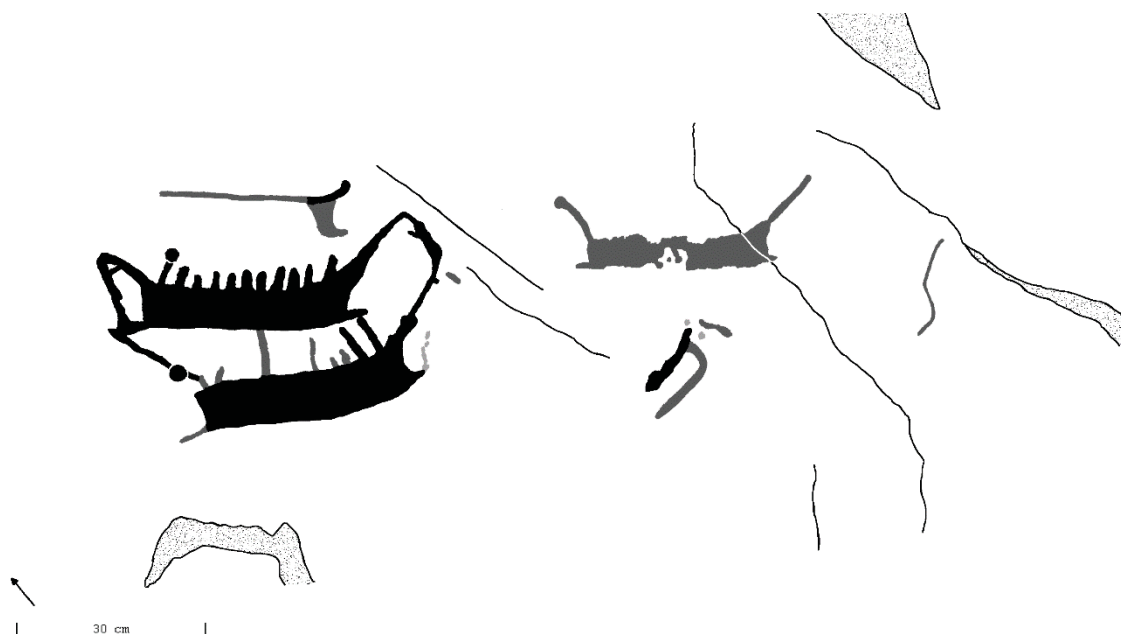
3 skepp, 1 obestämbär figur, 3 fragment och 1 skålgrop.

Skeppen är - cm långa, helt uthuggna varav två har bemanningsstreck. Dessa två är sammankopplade med linjer.

Den obestämbara figuren är 30 x 9 cm och är möjligen ett påbörjat skepp.

Fragmenten är 6 – 17 cm långa.

Skålgropen är 3 cm i diameter och 0,5 cm djup.

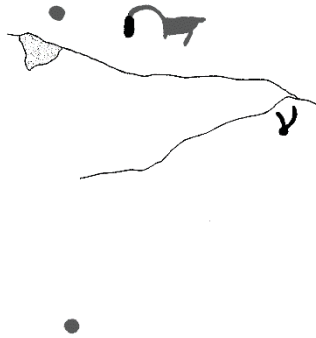
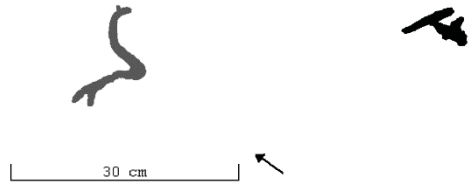

2,9 meter NNO om yta 4 och i hällsvacka ligger

Yta 5 0,6 x 0,2 m (NNV – SSO) bestående av
1 obestämbär figur och 1 fragment.

Den obestämbara figuren är 15 x 7 cm

Fragmentet är 8 cm långt.

1,5 meter öster om yta 5 och i liten norrsluttande
del av hällen ligger:

Yta 6 1,6 x 0,7 m (N – S) bestående av:

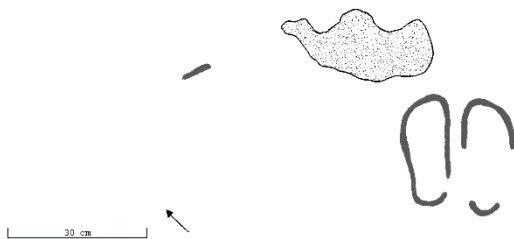
2 fotsulor, 1 djur, 2 fragment och 2 skålgropar.

Fotsulorna är 24 – 26 cm långa och 10 – 12 cm
breda samt parställda. En är fragmentarisk.

Djuret är 17 cm långt och tvåbent.

Fragmenten är 6 – 7 cm långa.

Skålgroparna är 3 cm i diameter och 0,5 cm
djupa.

1,9 meter öster om nr 6 och i hållsvacka ligger

Yta 7 1,6 x 1,3 m (N – S) bestående av

4 skepp, 1 djur, 1 orm, 1 ringfigur, 2 uthuggna ytor, 10 fragment och 2 skålgropar.

Skeppen är 14 – 64 cm långa, ett av dubbellinjetypp, 3 är helt uthuggna varav ett med bemanningsstreck

Djuret är 19 cm långt, tvåbent med helt uthuggen kropp.

Ormen är 37 cm lång.

Ringfiguren är 8 cm i diameter och helt uthuggen.

De uthuggna ytorna är prickhuggna 6 x 23 och 5 x 10 cm. Den största kan vara ett påbörjat skepp eller djurfigur.

Fragmenten är 1 – 19 cm långa.

Skålgroparna är 3 cm i diameter och 0,5 – 2 cm djupa.

1,3 meter OSO om nr 7 och i västsluttande hällsvacka ligger
Yta 8 0,1 x 0,3 m (NV – SO) bestående av
2 fragment 3 – 5 cm långa.

4 meter norr om Nordéns yta H 18 och på brant norrsluttande häll ligger

Yta 9 1,8 x 0,6 m (Ö – V) bestående av

2 skepp, 1 obestämbär figur, 2 uthuggna ytor, 2 fragment och 1 skålgrop.

Skeppen är 19 – 53 cm långa och av dubbellinjetypp varav ett med bemanningsstreck. Det andra skeppet har en människofigur (adorant) på relingen.

Den obestämbara figuren är 14 x 6 cm

De uthuggna ytorna är 13 x 5 och 9 x 7 cm.

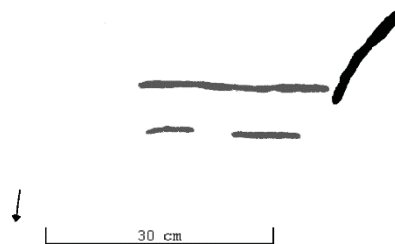
Fragmenten är 8 - 14 cm långa

Skålgropen är 3 cm i diameter och ingår i ett av skeppen.

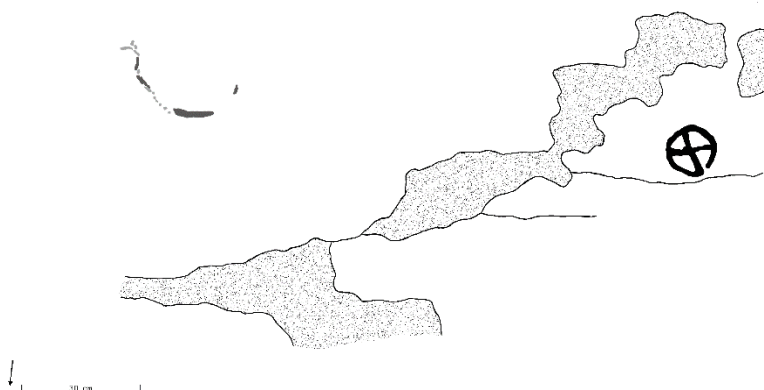

1,5 meter nordost om yta 9 och på nordvästsluttande hälllyta ligger **Yta 10** bestående av 1 obestämbär figur 35 x 20 cm.

7,5 meter öster om Nordéns yta H 13 och på svagt norrsluttande söndersprucken hälllyta ligger **Yta 11** 1,5 x 0,3 m (Ö – V) bestående av 1 ringkors och 1 obestämbär figur. Ringkorset är 13 cm i diameter Den obestämbära figuren är 32 x 13 cm. kan vara ett påbörjat skepp.

REFERENSER:

Broström Sven-Gunnar och Ihrestam Kenneth, *Himmelstalund 1, Del av Raä nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland*, Botarkrappport 2007 – 22

Broström Sven-Gunnar och Ihrestam Kenneth, *Himmelstalund 2, Del av Raä nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland*, Botarkrappport 2014 – 27

Broström Sven-Gunnar och Ihrestam Kenneth, *Himmelstalund 3, Del av Raä nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland*, Botarkrappport 2016 – 51

Broström Sven-Gunnar och Ihrestam Kenneth, *Himmelstalund 4, Del av Raä nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland*, Botarkrappport 2017 – 10

Broström Sven-Gunnar och Ihrestam Kenneth, *Himmelstalund 5, Del av Raä nr 1 i Östra Eneby socken, Östergötland*, Botarkrappport 2021 – 11

Burenhult G. 1973 *The rock carvings of Götaland* Archeologica Lundensia Series in 4 No 8 Lund

Hauptman Wahlgren Katherine *Bilder av betydelse* 2002 Stockholm studies in Archaeology

Nordén A. 1926 *Östergötlands bronsålder*, Linköping

Selinge K-G 1985 *Om dokumentation av hållristningar. Metodiska synpunkter med östgötska exempel. Fornvännen sid 97 - 120*

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Beställare:	Norrköpings stadsmuseum
Arbetstid:	fältarbete 2 dagar sommaren 2021
Dokumentation	Sven-Gunnar Broström, Kenneth Ihrestam, Theres Furuskog
Foto:	Sven-Gunnar Broström / Per Nilsson
Scanning	ABA
Databehandling	Kenneth Ihrestam
Rapport	Sven-Gunnar Broström

Bilaga 1. Schakt- och anläggningsbeskrivningar

Schaktbeskrivningar

Schakt-ID	Längd och djup	Beskrivning, schaktfyllning	Beskrivning undergrund	Ark. objekt och övrig info
S1	5 m långt och 0,4 m djupt.	0,1 m grästorv.		I S delen av schaktet påträffades en mindre stenpackning med 0,05-0,20 m stora rundade stenar. N om stenpackningen finns ett område med mörkare matjord med sot. På toppen fanns glaserad keramik, tegel, porslin, broddar, brända ben m m. Bedömdes vara från sen historisk tid. Schaktningen avbröts och nytt schakt togs upp.
S2	10 m långt och 0,4 m djupt.	0,1 m grästorv, därefter fyllnadsmassor och matjord, 0,3 m tjockt.	Brun silt, grus.	Elkabeln förlades i detta schakt.
S3	75 m långt och 0,1-6,5 m brett.	0,1-0,2 m grästorv samt jord och stenfyllda sprickor och skrevor. Lagret med skärvgsten bestod av skärvgsten, rundad sten, några större stenar (0,25-0,35 m), enstaka skörbrända stenar samt mörkfärgad jord och sand/grus.	Släta berghällar samt sprickor och skrevor.	I sydvästra delen av sträckningen fanns ett ca 18 m långt och upp till 0,5 m tjockt lager med grästorv, skärvgsten och mörkfärgad jord. Lagret var tjockast och hårdast packat närmast skylt/trädäck. Anl: A201, 300. Nypptupptäckta hållristningsytor: Yta 1-11.

Anläggningsbeskrivningar

A201, mörkfärgning (hård/kokgrop?)

Rundad, 0,75x0,65 m i diameter. Osäker anläggning som svagt urskiljde sig mot omgivningen. Fyllningen bestod av mörkfärgad jord och skärvig sten till ett djup av ca 0,20 meter. Makrofossilanalys visade att innehållet sannolikt är från senare historisk tid.

Analyser: Makrofossilanalyser, PM1-2 (Se Appendix 1).

A218, stenpackning

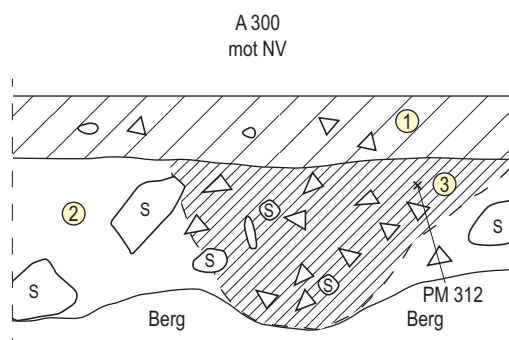
Gles stenpackning med otydliga kanter, rundad och ca 0,45x0,30 m i diameter med 0,10-0,20 m stora stenar. Troligen sentida då det direkt norr om den påträffades material från yngre historisk tid i form av bland annat spik, tegel, 1900-talsporslin etc.

A300, kokgrop?

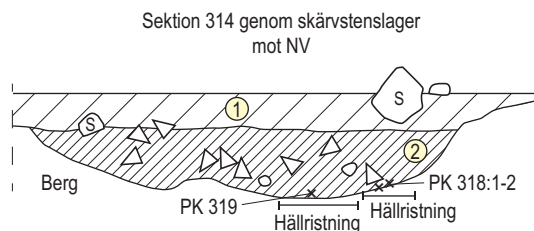
Mörkfärgning med skärvsten och kol, koncentration av skärvig sten i skärvstenslagret och inslag av kolbitar. Svagt urskiljbar i plan, rundad form, ca 0,5 m i diameter. Överst grästorv, ca 0,10 m, med inslag av skärvsten. I grästorven fanns sentida fynd i form av glas, porslin, keramik, tegel etc. Under detta var ett upp till 0,40 m tjockt lager med skärvig sten, stenar (upp till 0,25 m) och mörkfärgad jord. I lagret var en anläggning i form av en förmodad kokgrop nedgrävd. I anläggningen fanns en koncentration av skärvig sten och inslag av kol, som tolkades som A300. Nedgrävningskanterna var otydliga och tolkningen som anläggning får ses som något osäker.

Analyser: Makrofossilanalys, PM312 (Se Appendix 1).

Bilaga 2. Ritningar

1. Grästov, 0,10 m, med inslag av skärvsten, ej eldpåverkad. Glas, km, tegel, porlin.
2. Lager med jord, sten och skärvsten. Några större stenar, upp till 0,25 m i diam.
3. Ev gräns för anläggning, otydlig nedgrävningskant. Skärvstenskoncentration samt enstaka kol och några få skörbrända stenar. Huvuddelen är troligen ej eldpåverkade.

1. Torv, 0,10 – 0,15 m.
2. Mörk silt, grus och skärvig sten.

Bilaga 3. Fyndlista

F nr	Kontext	Antal	Material	Teknik	Typ	Vikt (g)	Reduktionsmetod	Övrigt
1	I skärvtenslager	1	Kvarts	Slaget	Plattformskärna	62	Plattform	
2	I skärvtenslager	1	Bergart	Bearbetad?	Ev bearbetad, ev slipytor	568		Röd bergart, delad på mitten. Osäker
3	I skärvtenslager	1	Kvarts	Slaget	Avslag	2,7	Plattform	
4	I skärvtenslager	1	Kvarts	Slaget	Avslag	217		
5	I skärvtenslager	1	Kvarts	Slaget	Avslag	9		
6	I skärvtenslager	1	Kvarts	Slaget	Avslag	9		
7	I skreva/spricka	1	Kvarts	Slaget	Bipolär kärna	270	Bipolär	Grovt slagen
8	I skreva/spricka	1	Kvarts	Slaget	Stycke	28		
9	I skreva/spricka	1	Kvarts	Slaget	Avslag	1,1	Plattform?	
10	I skreva/spricka	1	Kvarts	Slaget	Avslag	0,5	Plattform?	
11	I skärvtenslager	5	Keramik		Skärva	15,8		
12	I skärvtenslager	2+41	Keramik		Skärva, flertal spjälkade	83,3		En skärva av ett något tjockare och grovmagrat gods samt en av ett tunnare gods. Övriga är spjälkade bitar.

Östergötlands museum genomförde vid flera tillfällen mellan maj och september 2021 en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning inom Himmelstalunds hällristningsområde i Norrköping. Anledningen var att Norrköpings kommun genom Stadsmuseet i Norrköping skulle anlägga trädäck och gångspänger samt förlägga en ny elkabel.

Sammanlagt undersöktes en ca 75 m lång och mellan 0,1-6,5 m bred sträcka uppe på klippan med hällristningar samt en mindre yta i direkt anslutning till den norra delen av klippan där ett trädäck planerades.

Delar av den aktuella ytan var täckt med ett upp till 0,5 m tjockt lager med grästorv, jord och sten. Delar av lagren innehöll material från sen historisk tid, men lagren innehöll också stora mängder skärvig sten som troligen tillkommit under förhistorisk tid. I lagret påträffades två möjliga anläggningar, troligen en härd/kokgrop och en kokgrop.

Direkt under skärvstenslagret påträffades på flera platser längs sträckningen ytor med tidigare oregistrerade hällristningar och hällristningsytor upptäcktes även under ytor som enbart täcktes av grästorv och mossor. Tre ¹⁴C-dateringar föreligger från undersökningen och dessa togs från kontexter belägna närmast direkt ovanpå tidigare oregistrerade hällristningar. De nyupptäckta ytorna dokumenterades av Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam (BOTARK) i samarbete med Theres Furuskog från Stadsmuseet i Norrköping. Flera av figurerna som varit täckta av skärvstenslagren var exceptionellt väl bevarade och på några figurer var figurkanterna intakta och inte rundade av vittring.

ISSN 1403-9273

Rapport 2022:41